

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
كثير فضائل ١٣٥٠

سیر مطالعاتی در دانش‌های قرآنی

(عمومی - نیمه تخصصی - تخصصی)

نگارش:

حجت الاسلام والمسلمین
دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی

معاونت تهذیب حوزه های علمیه
مرکز امور قرآنی سازمان اوقاف و امور خیریه و
مؤسسه فرهنگی پژوهش‌های قرآنی المهدی

سیر مطالعاتی در دانش‌های قرآنی

ناشر: انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن

تألیف: دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی

تایپ و صفحه‌آرایی: اکبر جعفری

نوبت چاپ: زمستان ۱۳۹۷

شمارگان:

قیمت: ۱۰۰۰۰ تومان

چاپخانه و لیتوگرافی:

اهداء

به محضر مقدس پیامبر اعظم ﷺ
و اهل بیت معصومش ﷺ
که آموزگاران حقیقی قرآن بودند

سپاسگزاری

از دوستان مدیریت قرآن و حدیث حوزه‌های علمیه
و از همکاران مؤسسه پژوهش‌های قرآنی المهدی
به خصوص حجت الاسلام میثم ناظمی
که یاور ما در تولید این کتاب بودند تشکر می‌کنیم

فهرست مطالب

درآمد.....	۱۱
یادآوری‌ها.....	۱۱

فصل اول: کلیات

یک: آگاهی‌ها پیرامون قرآن.....	۱۵
درآمد.....	۱۵
۱. واژه «قرآن».....	۱۵
۲. آیه.....	۱۶
۳. سوره.....	۱۷
معنای اصطلاحی سوره.....	۱۸
ترتیب سوره‌ها.....	۱۸
نامگذاری سوره‌ها.....	۱۹
اسامی بخش‌هایی از قرآن.....	۲۰
۴. اطلاعات قرآنی.....	۲۱
دو: مراحل انس با قرآن.....	۲۳
درآمد.....	۲۳
۱. نگاه به قرآن کریم.....	۲۴
۲. شنیدن قرآن مجید.....	۲۵
۳. روخوانی قرآن.....	۲۶
۴. قرائت قرآن: (مطالعه همراه روخواندن).....	۲۷

۲۹.....	۵. ترتیل قرآن.....
۳۰.....	۶. تلاوت قرآن.....
۳۱.....	۷. درس قرآن (مراجعه مکرر به قرآن).....
۳۴.....	۸. حفظ قرآن (یاد سپاری قرآن).....
۳۵.....	۹. تدبّر در قرآن.....
۳۷.....	۱۰. تفکر در قرآن.....
۳۸.....	۱۱. تمسک به قرآن کریم.....
۳۹.....	۱۲. ترجمه قرآن.....
۴۱.....	۱۳. تفسیر قرآن.....
۴۴.....	۱۴. تأویل قرآن.....
۴۶.....	۱۵. دریافت باطن قرآن.....
۴۸.....	۱۶. عمل به قرآن و برپاداشتن عدل.....

فصل دوم: سیر مطالعات عمومی

۵۱.....	مقدمه.....
۵۱.....	یک: علوم قرآن.....
۵۲.....	دو: روش شناسی.....
۵۲.....	الف: روش ترجمه قرآن.....
۵۳.....	ب: روش تفسیر قرآن.....
۵۴.....	سه: تفسیر.....
۵۴.....	الف: تفسیر فارسی.....
۵۴.....	ب: تفسیر عربی.....
۵۵.....	چهار: معارف قرآن (مباحث محتوایی قرآن).....
۵۵.....	الف: داستان های قرآنی.....

ب: پرسش و پاسخ‌های قرآنی.....	۵۵
پنج: مجلات قرآنی.....	۵۷
شش: نرم‌افزارهای قرآنی.....	۵۷
هفتم: پایگاه‌های قرآنی.....	۵۹

فصل سوم: مطالعات نیمه تخصصی

مقدمه.....	۶۴
یک: علوم قرآن.....	۶۴
دو: روش‌شناسی.....	۶۵
سه: تفسیر ترتیبی.....	۶۶
چهار: تفسیر موضوعی.....	۶۷
پنج: معارف قرآن.....	۶۸
شش: قرآن و مستشرقان.....	۷۱
هفت: اعجاز.....	۷۱
هشت: مجلات قرآنی.....	۷۳
نُه: نرم‌افزارهای قرآنی.....	۷۴
دَه: پایگاه‌های قرآنی.....	۷۴

فصل چهارم: مطالعات تخصصی

مقدمه.....	۸۰
یک: علوم قرآن.....	۸۰
دو: مباحث جدید قرآنی.....	۸۱
سه: روش‌شناسی.....	۸۱
چهار: تفسیر ترتیبی.....	۸۲

۸۲.....	پنج: تفسیر موضوعی.....
۸۳.....	شش: معارف قرآن.....
۸۵.....	هفت: اعجاز.....
۸۷.....	هشت: مطالعات قرآنی در غرب.....
۸۷.....	نُه: مجلات.....
۸۹.....	ده: نرم افزارها.....
۹۰.....	یازده: پایگاه ها.....

فصل پنجم: شیوه های اجرایی

۹۳.....	مقدمه.....
۹۳.....	الف: شیوه فردی.....
۹۴.....	ب: شیوه جمعی (حلقه های مطالعاتی).....
۹۵.....	ج: شرکت در رشته های تخصصی.....

فصل ششم: شیوه های برداشت از قرآن کریم

۹۹.....	الف: روش برداشت عمومی از قرآن.....
۱۰۱.....	منطق فهم و تفسیر قرآن یا شیوه ی صحیح برداشت از قرآن.....
۳۰۱.....	یکم) آماده سازی زیرساخت های تفسیر و کسب آمادگی.....
۱۰۲.....	دوم) انتخاب مبانی در تفسیر.....
۱۰۴.....	سوم) قواعد فهم و ضوابط تفسیر قرآن.....
۱۰۶.....	چهارم) شناخت روش های تفسیر معتبر و بهره گیری از آنها.....
۱۱۰.....	پنجم) شناخت گرایش های تفسیر مفسران.....
۱۱۲.....	ششم) شناخت آسیب های تفسیر قرآن و پرهیز از آنها.....
۱۱۳.....	نتیجه گیری.....

- ب: روش برداشت علمی از قرآن..... ۱۱۴
- مفهوم‌شناسی..... ۱۱۴
- زمینه‌ها و انگیزه‌های پیدایش تفسیر علمی و علل رشد آن..... ۱۱۷
- شیوه‌های برداشت علمی از قرآن..... ۱۲۲
- الف) استخراج همه‌ی علوم از قرآن کریم..... ۱۲۲
- ب) تطبیق و تحمیل نظریات علمی بر قرآن کریم..... ۱۲۳
- ج) استخدام علوم برای فهم و تبیین بهتر قرآن..... ۱۲۴
- د: نظریه‌پردازی‌های علمی قرآن..... ۱۲۶
- مبانی برداشت علمی از قرآن..... ۱۳۱
- الف. قطعی نبودن غالب مطالب علوم تجربی..... ۱۳۲
- ب: وجود اشارات علمی در قرآن و لزوم استفاده از علوم تجربی..... ۱۳۴
- ج: همه علوم از ظواهر آیات قرآن قابل استفاده نیست..... ۱۳۵
- د: رابطه سازگارانه بین قرآن و علم..... ۱۳۶
- ه: هدف اصلی قرآن هدایت مردم به سوی خداست..... ۱۳۶
- معیارهای برداشت علمی از قرآن..... ۱۳۷
- الف) معیارهای عام در روش تفسیر قرآن..... ۱۳۷
- ب) معیارهای خاص روش تفسیر علمی قرآن..... ۱۳۸
- امتیازات تفسیر علمی قرآن..... ۱۴۱
- آسیب‌های برداشت علمی از قرآن..... ۱۴۴
- جمع‌بندی و نتیجه‌گیری..... ۱۴۹
- منابع..... ۱۵۱

«إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ»؛ (اسراء / ۹)
 «در حقیقت، این قرآن، بدان (شیوه‌ای) که آن
 پایدارتر است، راه‌نمایی می‌کند»

درآمد

قرآن نوری است^۱ که دل‌ها را روشن می‌سازد.
 قرآن سفره‌ای است^۲ که تا ابد برای بشر گسترده شده است.
 قرآن بصیرت‌بخش و راه‌گشاست.
 اما استفاده بهتر از این قرآن نیازمند آماده‌سازی مقدمات و پیمودن
 مسیری است، که در طی مراحل انجام می‌گیرد. از این رو آشنایی با
 مراحل اُنس با قرآن و سیر مطالعاتی در دانش‌های قرآنی ضروری است.
 در این نوشتار تلاش می‌شود که این مراحل اُنس و این سیر
 مطالعاتی برای مخاطبان مختلف بیان شود.

یادآوری‌ها

۱. مقصود از «مطالعه» در این نوشتار فقط «خواندن» نیست، بلکه
 منظور پژوهش در مورد قرآن است که از مراحل سطحی شروع و تا
 مراحل ژرف تحقیق ادامه می‌یابد.

۱. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا؛ (نساء / ۱۷۴).

۲. هَذَا بَصَائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ؛ (جاثیه / ۲۰).

۲. در این نوشتار تلاش شده که دانش‌های قرآنی (مثل علوم قرآن - روش‌شناسی، تفسیرهای ترتیبی و موضوعی و ...) تا حدودی دسته‌بندی شود تا دست‌یابی به این دانش‌های مورد نیاز آسان‌تر شود.

۳. در هر مرحله منابع متعددی معرفی شده است که به ترتیب اهمیت است و در مواردی نیز منابع اصلی معرفی گردیده و نیز تلاش شده تا منابع عربی در کنار منابع فارسی معرفی شود.

۴. انتخاب منابع و ترتیب آن‌ها به معنای ارزش‌گذاری در مورد منابع و نویسندگان نیست بلکه این انتخاب به لحاظ تناسب و مصلحت مخاطبان صورت گرفته است.

۵. از مخاطبان و خوانندگان محترم انتظار می‌رود با پیشنهادات و انتقادات سازنده خود ما را یاری فرمایند^۱.

والحمد لله رب العالمین
محمد علی رضایی اصفهانی

قم - پائیز ۱۳۹۷ ش

.....
۱. نشانی: قم، خیابان سمیه، خیابان شهید رجایی، کوچه ۴، پلاک ۷۷.

تلفن، پیام‌گیر، نمابر: ۰۲۵ - ۳۷۷۳۴۰۹۴ - ص. پ: ۴۱۶ - ۳۷۱۸۵

پست الکترونیکی: Email: quran@quransc.com وب سایت: www.quransc.com

فصل اوّل
کلیات

يك: آگاهی‌ها پیرامون قرآن

درآمد

در این بخش ما برخی واژه‌های کلیدی فرهنگ قرآن و اطلاعاتی خاص از قرآن کریم و تاریخ آن را به صورت مختصر در اختیار خوانندگان محترم می‌گذاریم:

۱. واژه «قرآن»

این نام را خداوند در «قرآن» آورده است و این کتاب آسمانی را با واژه «قرآن» یاد کرده است. **انَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِیْمٌ**^۱ «قطعاً، آن (قرآن) خواندنی ارجمندی است».

و نیز در سوره نحل می‌فرماید: **فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ**^۲ «و هنگامی که قرآن را می‌خوانی، پس، از (وسوسه‌های) شیطان رانده شده به خدا پناه ببر!». در مورد واژه «قرآن» چند دیدگاه در بین قرآن‌پژوهان مطرح است:

الف: واژه «قرآن» برای کلام الهی وضع شده است و از هیچ

۱. واقعه / ۷۷.

۲. نحل / ۹۸.

کلمه‌ی دیگری گرفته نشده است.

ب: واژه «قرآن» از کلمه «قَرَأَ» به معنای جمع و گردآوری، گرفته شده است.

ج: واژه «قرآن» از کلمه «قَرَأَ» به معنای قرائت و خواندن می‌باشد.

یعنی قرآن کتاب قرائت شده (خوانده شده) است.

د: واژه «قرآن» از ریشه «قَرَنَ» به معنای ضمیمه کردن و پیوستن

است و چون حروف و آیات و سوره‌های قرآن به همدیگر مقرون

هستند آن را قرآن می‌خوانند.

ه: واژه «قرآن» از «قَرَأَن» است که جمع قرینه است و چون

آیات قرآن قرینه و مؤید یکدیگرند آن را قرآن می‌نامند.

تذکر: البته قرآن کریم نام‌ها و صفات دیگری هم دارد مثل:

فرقان (جدا کننده حق و باطل) کتاب - ذکر - تنزیل - نور - هدی -

مجید و ...

۲. آیه

واژه «آیه» در لغت به چند معنا آمده است: «علامت و نشانه -

جماعت - امر عجیب و شگفت‌آور». آیات قرآن به تناسب هر

کدام از معانی لغوی، «آیه» نامیده شده‌اند:

الف: هر آیه قرآن نشانه صدق‌آورنده و عجز مخالفان و حاکی از

جدایی از مقابل آن است.

ب: هر آیه از جماعتی از حروف و کلمات یا جملات تشکیل شده است.

ج: هر آیه ممکن است از نظر لفظ یا محتوا، اعجاز قرآن را نشان

دهد و این عجیب و شگفت‌آور است.

آیه از نظر اصطلاحی عبارت است از بخشی از حروف یا کلمات یا جمله‌هایی که از طریق نقل و روایت، مقدار و حدود آنها مشخص شده است. شناخت آیات قرآن توقیفی است یعنی حدود و مرز آیات از طریق شخص پیامبر ﷺ مشخص گردیده است. یعنی ایشان در هنگام تلاوت بر برخی کلمات توقف می‌کرد تا مردم را از حد و مرز آیات آگاه کند.

قرآن کریم ۶۲۳۶ آیه دارد. البته بر طبق شماره‌گذاری فعلی قرآن که «بسم الله الرحمن الرحيم» همه سوره‌ها غیر از حمد را آیه مستقل حساب نمی‌کنند.

لازم به ذکر است که ترتیب آیه‌های قرآن (ضمن سوره‌ها) نیز به دستور پیامبر اکرم ﷺ بوده است. که با اشاره جبرئیل بوده است. دانشمندان علوم قرآن می‌نویسند که هر وقت وحی نازل می‌شد پیامبر ﷺ یکی از نویسندگان وحی را احضار می‌فرمود و به وی می‌گفت این آیه یا آیات را در فلان محل از فلان سوره قرار دهد و حتی قرار دادن «بسمله» در اول سوره‌ها به غیر از سوره برائت به دستور پیامبر ﷺ بود.

۳. سوره

واژه سوره از نظر لغوی به چند معنا می‌آید:

الف: برخی آن را مخفف «سُورَه» به معنای نیم‌خورده و باقی‌مانده آشامیدنی در ظرف می‌دانند و سوره قرآن چون قسمتی از قرآن است، آن را سوره می‌نامند.

ب: سوره از «سُور» به معنای حصار و دیوار شهر است و سوره قرآن را از آن جهت سوره می‌نامند که مثل حصار، پیرامون آیاتی را محصور کرده است.

ج: سوره از «سِوَار» که عربی شده دستواره (دستبند) است، گرفته شده است و سوره قرآن را سوره می‌نامند چون مثل دستواره بخشی از آیات قرآن را در بر می‌گیرد.

د: سوره به معنای «مقام و منزلت رفیع» است و از آنجا که کلام الهی دارای منزلت رفیعی است آن را سوره می‌نامند.

ه: سوره از «تَسْوُر» به معنای «تصاعد و ترکیب» است و چون سوره‌های قرآن بر روی هم قرار گرفته است، از این رو آن‌ها را سوره می‌نامند.

معنای اصطلاحی سوره

از نظر اصطلاحی سوره بخشی از آیات قرآن است که دارای آغاز و پایان است. یا بخشی از آیات که بین دو «بسم الله» واقع شده است. تعداد سوره‌های قرآن ۱۱۴ سوره است که کوچکترین آن سوره کوثر با ۳ آیه و بزرگ‌ترین آن سوره بقره با ۲۸۶ آیه است.

ترتیب سوره‌ها

ترتیب سوره‌های قرآن که هم اکنون از «حمد» شروع و به «ناس» ختم می‌شود، به طور قطع مخالف ترتیب نزول است که طبق مشهورترین اقوال، از سوره «علق» (یا حمد) شروع و به سوره «نصر» (یا مائده) ختم می‌شود.

آیا ترتیب سوره‌های قرآن توقیفی (به دستور وحی و پیامبر ﷺ)

است؟ در این مورد سه دیدگاه بین دانشمندان اسلامی وجود دارد. گروه اول ترتیب سوره‌های قرآن را به دستور پیامبر ﷺ و توقیفی می‌دانند و در این مورد به روایتی استدلال می‌کنند که پیامبر ﷺ جای آیات را مشخص می‌کرد و اینکه قرآن در زمان آن حضرت جمع شده بود.

گروه دوم کسانی هستند که اکثریت دانشمندان علوم قرآنی را تشکیل می‌دهند و برآنند که ترتیب موجود سوره‌های قرآنی اجتهادی بوده و بعد از فوت پیامبر ﷺ توسط صحابه آن حضرت مشخص گردیده است.

گروه سوم هم معتقدند که ترتیب اکثر سوره‌های قرآن به دستور پیامبر ﷺ و توقیفی بوده ولی ترتیب برخی از آنها به عهده مسلمانان بعد پیامبر ﷺ گذاشته شد.

نامگذاری سوره‌ها

برخی از سوره‌های قرآن در زمان پیامبر اکرم ﷺ نام‌هایی داشته است مثل سوره حمد که طبق برخی روایات به نام «فاتحة الكتاب» (گشاینده و آغازکننده کتاب) نامیده می‌شد و برخی قرآن‌پژوهان برآنند که این‌گونه نام‌ها از طریق وحی مشخص شده است. اما برخی از سوره‌ها و مجموعه آیات پس از وفات پیامبر ﷺ به خاطر ویژگی‌ها و یا اینکه مشتمل بر موضوعات خاصی بودند به نام‌هایی مشهور شدند که این‌گونه نام‌ها توقیفی نیست و از طریق وحی مشخص نشده است. پس به صورت واضح می‌توان گفت

که نام سوره‌های قرآن عمدتاً به مناسبت ویژگی هر سوره یا موضوع مهمی که در آن مطرح شده است، نامگذاری شده است و دلیلی بر ممنوعیت نام‌های جدید برای سوره‌های قرآن نداریم.

مثل سوره بقره به مناسبت اینکه داستان «گاو بنی اسرائیل» در این سوره بیان می‌شود نام آن را بقره (گاو) گذاشته‌اند. در حالی که این سوره دارای نام‌های دیگری مثل: فُسطاط القرآن (خیمه قرآن)، الفردوس (بهشت)، سنام القرآن (کوهان قرآن) نیز هست. سوره حمد به مناسبت اینکه در ابتدای قرآن واقع شده به نام «فاتحة الكتاب» ابتدای کتاب نامیده شده امام نام‌های دیگری مثل: حمد، أم الكتاب (مادر کتاب)، فاتحة القرآن، أم القرآن، السبع المثانی، الوافیة، الکافیة و... نیز دارد.

سوره نساء را از آن جهت نساء نامیده‌اند که احکام مربوط به زنان در آن به صورت مفصل بیان شده است.

اسامی بخش‌هایی از قرآن

بر اساس برخی روایات رسیده از پیامبر ﷺ، قرآن به چهار بخش تقسیم شده است:

اول: سبع طوال؛ (هفت سوره بلند) که عبارتند از: بقره، آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف و انفال همراه با توبه.

دوم: مؤین؛ سوره‌هایی که حدود صد آیه دارند که عبارتند از: بنی اسرائیل، کهف، مریم، طه، انبیاء، حج و مؤمنون.

سوم: مثنائی؛ سوره‌هایی که پس از مؤین قرار دارد و از صد آیه

کمتر دارد. (البته در معنای این واژه اختلاف است)
 چهارم: مفصل؛ سوره‌هایی که دارای «حم» است به اضافه
 سوره‌های کوچک قرآن.

(البته در معنای این واژه‌ها اختلافاتی نیز هست).
 حکمت تقسیم قرآن به سوره‌ها: برخی از قرآن پژوهان معتقدند
 که در تقسیم قرآن به سوره‌ها فواید زیر نهفته است:
 الف: معیار اعجاز قرآن يك سوره است مثلاً سوره کوثر و بقره
 هر دو معجزه‌اند.

ب: حفظ و به خاطر سپاری قرآن آسان می‌شود.
 ج: تعلیم آن به کودکان آسان می‌شود.
 د: سوره‌های قرآن همان نقش فصول و ابواب کتاب‌ها را دارد
 یعنی نقش تنظیم قرآن را دارد.

ه: با وجود سوره‌ها خواننده قرآن کمتر احساس خستگی می‌کند.
 نکته جالب در مورد نام‌های سوره‌های قرآن: در میان نام
 سوره‌های قرآن این عناصر به چشم می‌خورد:

الف: نام‌هایی از طبیعت، مثل التین (انجیر) الشمس (خورشید).
 ب: نام‌هایی از زمان‌ها، مثل اللیل، الضحی (روز)، والعصر، الجمعة.
 ج: نام‌هایی از حیوانات، مثل بقره (گاو)، نحل (زنبور)، نمل
 (مورچه).

د: نام انسان‌ها و پیامبران، مثل الناس (مردم)، محمد ﷺ،
 ابراهیم علیہ السلام.

ه: نام‌هایی از قیامت، مثل القارعه (کوبنده)، واقعه، دخان، حاقّه.
 و: نام سرزمین‌ها، مثل الروم، البلد (مکه) و...
 ز: برخی اسماء و صفات خدا، مثل فاطر، نور، رحمن، ملک.
 ح: نام‌ها و صفات قرآن، مثل فرقان، فصّلت.
 ط: اصول دین و فروع آن، مثل توحید (اخلاص)، حج،
 سجده ...

ی: مسائل اخلاقی، مثل توبه، شوری.
 ک: حروف مقطعه، مثل ص، ن، ق و...

۴. اطلاعات قرآنی

اولین آیاتی که بر پیامبر ﷺ نازل شد؛ پنج آیه اول سوره علق
 أَقْرَأَ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ.
 آخرین آیه‌ای که بر پیامبر ﷺ نازل شد؛ آیه ۲۸۱ بقره وَاتَّقُوا يَوْمًا
 تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ بود که پیامبر ﷺ دستور داد آن را در سوره
 بقره قرار دهند و چند روز بعد از آن وفات یافت. اولین سوره‌ای
 که بر پیامبر ﷺ نازل شد سوره علق است. آخرین سوره کامل
 که بر پیامبر ﷺ نازل شد، سوره نصر است.
 تاریخ آغاز نزول قرآن بر پیامبر ﷺ شب قدر است که احتمالاً
 همان شب ۲۳ رمضان است.

البته برخی مفسران دو نزول دفعی و تدریجی برای قرآن کریم ذکر کرده‌اند.
 تعداد حروف قرآن کریم: ۳۲۱۲۵۰ حرف.
 تعداد کلمات قرآن کریم: ۷۷۴۳۷ کلمه.

تعداد آیات قرآن کریم: ۶۲۳۶ آیه.

تعداد سوره‌های قرآن کریم: ۱۱۴ سوره.

تعداد حزب‌های قرآن کریم: ۱۲۰ حزب که هر ۴ حزب يك جزء است.

تعداد جزء‌های قرآن کریم ۳۰ جزء.

کلمه‌ی نیمه قرآن: **وَلِيْتَلَّطَفُ**؛ (کهف / ۱۹)

نوشت افزارهایی که قرآن برآن نوشته می‌شد: عَسَب (چوب نخل)، لِحَاف (سنگ‌های سفید)، اَكْتاف (استخوان شانه شتر)، رُقَاع (برگ کاغذ یا درخت یا گیاه یا پوست حیوانات)، حریر و پارچه و کاغذ (قِرطاس).

جهت مطالعه بیشتر در این زمینه می‌توانید از منابع زیر استفاده کنید:

۱. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، سیدمحمدباقر حجتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۲. التمهید فی علوم القرآن، استاد محمدهادی معرفت، که به زبان عربی نوشته شده و در حال ترجمه است و برخی جلد‌های ترجمه شده‌ی آن منتشر شده است.
۳. تاریخ و علوم قرآن، ابوالفضل میرمحمدی زرنندی، که به زبان عربی نوشته شده و نویسنده آن را به فارسی نیز ترجمه کرده است.
۴. البیان فی تفسیر القرآن، آیت الله خویی رحمته الله که به زبان عربی نوشته شده و به فارسی نیز ترجمه شده است.
۵. علوم القرآن، سیدمحمدباقر حکیم رحمته الله، به زبان عربی.

دو: مراحل انس با قرآن

درآمد

قرآن کریم سفره الهی است که همگان به ضیافت آن دعوت شده‌اند اما هرکس به اندازه تلاش و توانایی خودش از آن بهره می‌برد. هدایت قرآن مراتبی دارد. برخی از مراتب آن برای همه مردم (ناس) است و برخی مراتب آن برای افرادی است (مثل متقین) که شرایطی را در خود به وجود آورده‌اند.

گاهی گفته می‌شود قرآن برای هدایت همه مردم نازل شده است تا همه را در چتر هدایت خود جای دهد.^۱

گاهی گفته می‌شود هدایت قرآن مخصوص گروهی خاص است. یعنی دریافت مراتب بالاتر هدایت از قرآن برای افراد با تقوا^۲ و محسن^۳ میسر است.

گاهی برخی افراد از معانی ظاهری الفاظ یا حتی نگاه به قرآن استفاده می‌کنند و گاهی در آن تدبیر کرده به عمق تفسیر آن می‌رسند. ما در این نوشتار برآنیم تا مراحل آشنایی و بهره‌جویی از قرآن را به صورت مختصر بیان کنیم تا بتوانیم از مراتب عالی هدایت قرآنی بهره‌مند شویم. باشد تا راهگشای اهل قرآن شود.

.....
۱. هُدًى لِلنَّاسِ؛ بقره / ۱۸۵.

۲. هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ؛ بقره / ۲.

۳. هُدًى وَرَحْمَةً لِّلْمُحْسِنِينَ؛ لقمان / ۳.

۱. نگاه به قرآن کریم

این اولین مرتبه آشنایی با کتاب خداست و نازل ترین مرتبه استفاده از آیات الهی است. قرآن نور است^۱ و نگاه به آن عبادت است^۲ و حتی در مورد افرادی که قرآن را از حفظ دارند سفارش شده که آن را با نگاه به مصحف بخوانند^۳.

این مرتبه از بهره جویی از قرآن شامل افراد باسواد و بی سواد می شود و راهی است برای افرادی که هنوز نمی توانند قرآن را قرائت کنند. در حقیقت هر عضو بدن انسان بهره ای و سهمی از قرآن کریم دارد و سهم چشم و بهره آن همین نگاه به آیات الهی است.

۲. شنیدن قرآن مجید

دومین مرتبه استفاده از کلام الهی این است که در هنگام تلاوت، گوش جان بدان بسپاریم و با دقت تمام بشنویم. که خدا فرموده است: «و هنگامی که قرآن خوانده می شود، پس بدان [با دقت] گوش فرادهید و ساکت باشید؛ باشد که شما (مشمول) رحمت شوید»^۴. کلمه «أَنْصِتُوا» از ماده «انصات» و به معنای سکوت توأم با گوش فرا دادن است^۵.

سکوت برای شنیدن قرآن در همه موارد و همه جا مطلوب

۱. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ نُورًا مُبِينًا؛ نساء / ۱۷۴.

۲. عن النبي ﷺ: «النظر في المصحف يعني صحيفة القرآن عبادة»؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۱۹۹.

۳. عن الصادق عليه السلام: «... أنظر في المصحف فهو أفضل...»؛ اصول کافی، ج ۲، ص ۶۱۴.

۴. وَإِذَا قُرِئَ الْقُرْآنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَأَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ؛ اعراف / ۲۰۴.

۵. تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۷۰.

است و استماع قرآن مستحب است^۱ و در نماز جماعت هنگام شنیدن قرائت امام جماعت، سکوت بر مأموم واجب است^۲. کلمه «استماع» به معنای شنیدن با میل (اصغاء) است^۳. بر خلاف کلمه «سِماع» که فقط شنیدن یا به گوش خوردن است^۴. این آیه شریفه دو وظیفه برای ما مشخص فرمود:

الف: سکوت در هنگام تلاوت آیات خدا که مقدمه استماع است^۵.
ب: شنیدن با میل و دقت یعنی به معنا و مفهوم کلام توجه کردن. از امام سجاد علیه السلام نقل شده است که:

«هر کس حرفی از کتاب خدا را بشنود بدون اینکه خود قرائت کند، خداوند برایش حسنه‌ای می‌نویسد و یکی از گناهان او را محو می‌کند و مقام او را یک درجه بالا می‌برد»^۶.

تذکر: این مرتبه از بهره‌برداری قرآن نیز شامل همه افراد اجتماع می‌شود و حتی کسانی که قادر به خواندن قرآن نیستند می‌توانند با شنیدن آیات حق، دل را صفا دهند.

.....

۱. استفتائات قرآنی، ص ۱۴۷.

۲. تفسیر نمونه، ج ۷، ص ۷۰ و ۷۲.

۳. مفردات راغب، ماده «سمع».

۴. استماع از باب افتعال است و نوعی زحمت را می‌رساند یعنی شنیدن با زحمت. مثل تفاوت کسب و اکتساب.

۵. چرا انصات در آیه بعد از استماع آمده است؟ جواب: واو در عربی ترتیب را نمی‌رساند و شاید در اینجا می‌خواسته بگوید استماع و انصات همراه هم لازم است. هر چند که در واقع سکوت مقدمه فهم و شنیدن قرآن است.

۶. عن الصادق علیه السلام: «من استمع حرفاً من کتاب الله عزوجل من غیر قرائته کتب الله له حسنة ومحاسنه سیئته ورفع له درجته»: اصول کافی، ج ۲، ص ۶۱۱.

۳. روخوانی قرآن

مرتبۀ سوم بهره‌مندی از قرآن آن است که انسان از روی مصحف بخواند یعنی حروف و کلمات قرآن را از روی خط قرآن تلفظ کند، بدون آنکه معانی آن را درک کند. روخوانی قرآن می‌تواند همراه با مراتب دیگر (مثل نگاه به مصحف و...) باشد. این مرتبه از بهره‌جویی از قرآن، طیف وسیعی از مردم را شامل می‌شود. یعنی افرادی که معانی زبان عرب را متوجه می‌شوند و یا آنان که متوجه نمی‌شوند. روخوانی قرآن اولین مرحله تعلیم و تعلم قرآن است که در روایات متعددی سفارش شده که مسلمانان بدان پردازند. از امام صادق علیه السلام نقل شده است که فرمود: «برای مؤمن سزاوار است که قبل از مردن قرآن را فراگیرد یا در حال فرا گرفتن آن باشد»^۱ و از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده است که فرمود: «بهترین شما کسی است که قرآن را فراگیرد و به دیگران بیاموزد».

در این مرتبه است که توجه خواننده قرآن به زیبا خوانی، تجوید، ادای صحیح حروف و... جلب می‌شود.^۲

تذکر: هر چند که این مرتبه از آشنایی با قرآن مفید است و مقدمه انس با قرآن است اما نباید به آن اکتفا کرد بلکه این مرتبه پله‌ای برای عبور به مراتب عالی‌تر محسوب می‌شود.

.....
 ۱. عن الصادق علیه السلام: «يَنْبَغِي لِلْمُؤْمِنِ أَنْ لَا يَمُوتَ حَتَّى يَتَعَلَّمَ الْقُرْآنَ أَوْ يَكُونَ فِي تَعَلُّمِهِ»
 ؛ بحارالانوار، ج ۸۹، ص ۱۸۹.

۲. عن النبي صلی الله علیه و آله: «خِيَارُكُمْ (خَيْرِكُمْ) مَنْ تَعَلَّمَ الْقُرْآنَ وَعَلَّمَهُ» ؛ بحارالانوار، ج ۸۹، ص ۱۸۶.

۴. قرائت قرآن: (مطالعه همراه روخواندن)

قرائت قرآن مرحله‌ای از مراحل آشنایی با قرآن است. در آیات متعددی از قرآن سخن از قرائت قرآن گفته شده است برای مثال می‌فرماید:

«پس آنچه (برای شما ممکن و) آسان است از قرآن بخوانید»^۱. قرائت مرتبه‌ای از روخوانی است و این مطلب از استعمال عرفی کلمه و معنای لغوی قرائت و روایات به دست می‌آید. در عرف عرب هنگامی که کسی می‌گوید «قَرَأْتُ كِتَابَهُ؛ نامه او را قرائت کردم»، روخوانی همراه با فهم معانی را می‌گوید.

و در مفردات راغب می‌خوانیم که: «قَرَأْتُ، ضمیمه کردن حروف و کلمات به همدیگر در راستای ترتیل است و به هر جمع کردن قرائت نمی‌گویند»^۲. پس عنصر ترتیل در قرائت نقش دارد که بعداً خواهیم گفت که در ترتیل عنصر فهم و تأثر قلبی نقش دارد. در روایات نیز هنگامی که سخن از قرائت به میان می‌آید می‌فرماید:

«شما هنگامی قرائت قرآن می‌کنی که شما را نهی کند و اگر شما را نهی نکند قرائت نکرده‌ای»^۳.

۱. فَأَقْرَأُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ؛ زمزم / ۲۰.

۲. «القراءة: ضم الحروف والكلمات بعضها الى بعض في الترتيل وليس يقال ذلك لكل جمع»؛ مفردات راغب اصفهانی، ماده «قرأ».

۳. عن النبي ﷺ «انت تقرأ القرآن ما نهاك فاذا لم ينهك فليست تقرؤه»؛ میزان الحکمه، ج ۹، ص ۳۵۷ (چند روایت بدین مضمون آمده است).

یعنی قرائتی حقیقتاً قرائت است که در دل اثر کند و اعمال انسان را تغییر دهد و مانع انجام گناهان شود و این امور وقتی ممکن است که روخوانی قرآن همراه با فهم مطالب آن باشد و در ذیل آیه ۲۰ مزمل **فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْآنِ** از امام رضا علیه السلام نقل شده که فرمودند: «هر مقدار قرائتی که با خشوع قلب و صفای باطن برای شما ممکن است بخوانید»^۱.

تذکر: آنچه امروزه به عنوان قرائت قرآن در جلسات رواج دارد که به عنوان روشی در خواندن قرآن محسوب می شود، یک اصطلاح در روش های خواندن قرآن است. از مباحث بالا روشن شد که این اصطلاح غیر از معنای لغوی و قرآنی قرائت است.

۵. ترتیل قرآن

در قرآن کریم به صورت مکرر سخن از «ترتیل» گفته شده است و این مرحله دیگری از مراحل آشنایی و انس با قرآن است. برای مثال می فرماید: «قرآن را کاملاً مرتب و آرام بخوان»^۲. «ترتیل» از ماده «رَتَل» است که در لغت به معنای هماهنگی و نظام یافتن چیزی بر طریق مستقیم است و خروج کلمه از دهان به راحتی و به طور صحیح را نیز ترتیل گویند^۳.

۱. عن الرضا علیه السلام: «ما تيسر منه لكم فيه من خشوع القلب و صفاء الشئ»؛ مجمع البيان، ذیل آیه ۲۰ سوره مزمل و نیز تفسیر صافی، ج ۵، ص ۲۴۳، ذیل آیه فوق.

۲. **وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً**؛ مزمل / ۴.

۳. «الرتل انسياق الشئ وانتظامه على استقامة... والترتيل ارسال الكلمة من الفم بسهولة واستقامة»؛ مفردات راغب اصفهانی ماده «رتل».

در تفسیر نمونه آمده: «ترتیل» در اصل به معنای «تنظیم» و «ترتیب موزون» است که در اینجا به معنی خواندن آیات قرآن با تأنی و نظم لازم و ادای صحیح حروف و تبیین کلمات و دقت و تأمل در مفاهیم آیات و اندیشه در نتایج آن است... در حدیثی از امام صادق علیه السلام در تفسیر «ترتیل» می‌خوانیم: وقتی از کنار آیه‌ای می‌گذری که در آن نامی از بهشت است توقف کن و از خدا بهشت را بطلب (و خود را برای آن آماده ساز) و هنگامی که از آیه‌ای می‌گذری که در آن نام دوزخ است از آن به خدا پناه ببر و خویشتن را از آن دور دار^۱. به عبارت دیگر در ترتیل دو عنصر نهفته است و یا در آن دو مرتبه وجود دارد:

اول: ترتیل لفظی که همان اداء حروف و حفظ و قوف و پرهیز از شتاب در قرائت و پیوستگی در قرائت است.

دوم: ترتیل معنوی که همان تفکر و تأنی در آیات و خود را مخاطب آیه دانستن است یعنی بشارت آن را متوجه خود بدانیم و داروی دردهای خویش را در آیات قرآن بیابیم^۲.

در روایات متعددی به این مطالب اشاره شده است.

تذکر: آنچه که امروزه در جلسات قرآن به عنوان ترتیل مطرح می‌شود که روشی در خواندن قرآن است يك اصطلاح جدید

.....

۱. تفسیر نمونه، ج ۲۵، ذیل آیه ۴ سوره مزمل با تلخیص.

۲. «عن النبی صلی الله علیه و آله و عن علی علیه السلام: فی قوله تعالی: (ورتل القرآن...) بینه تبیاناً ولا تنثره نثر الرمل ولا تهذه هذ الشعر ففوا عند عجائبه وحزکوا القلوب ولا یكون هم أحدکم آخر السورة»؛ میزان الحکمة، ج ۸، ص ۸۷.

است و از مباحث بالا روشن شد که معنای لغوی و قرآنی -روایی «ترتیل» غیر از اصطلاح مرسوم فعلی است. تذکر: تفاوت ترتیل با قرائت آن است که در قرائت تأکید بر خواندن قرآن بود (که همراه با فهم معانی و تأثیر قلبی باشد) و در ترتیل تأکید بر تأنی و آرامش و توقف‌ها در خواندن قرآن است (که همراه با تفکر و تأثر قلبی و دلی است).

۶. تلاوت قرآن

تلاوت مرحله دیگری از مراحل آشنایی و انس با قرآن است. در چند جای قرآن سخن از «تلاوت» گفته شده است. برای مثال می‌فرماید: «کسانی که کتاب [الهی] به آنها داده‌ایم [و] آن را چنان که شایسته‌ی آن است می‌خوانند [و پیروی می‌کنند]؛ ایشان‌اند که بدان ایمان می‌آورند»^۱ و در جای دیگر وظیفه پیامبران ﷺ را تلاوت آیات حق می‌داند^۲ و در روایات متعددی نیز سفارش شده که قرآن را تلاوت کنند^۳.

کلمه «تلاوت» از ماده «تلی» به معنای تبعیت و متابعت است یعنی از پی در آمدن که گاهی جسم چیزی در پی چیزی در می‌آید و گاهی اقتداء به چیزی و عمل بر طبق آن مراد است و تلاوت کتاب الهی به معنی قرائت و عمل به امر و نهی آن است

۱. الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهِ أُولَئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ؛ بقره / ۱۲۱.

۲. هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ ...؛ جمعه / ۲ و نیز بقره /

۱۵۱ و ۱۲۹ و آل عمران / ۱۶۴ و قصص / ۵۹.

۳. میزان الحکمة، ج ۸، ص ۸۱.

پس تلاوت اخص از قرائت است^۱.

برخی از مفسران در توضیح حق تلاوت می‌نویسند: این تعبیر پر معنا خط روشنی برای ما در برابر قرآن مجید و کتاب آسمانی مشخص می‌سازد. چرا که مردم در برابر این آیات الهی چند گروهند: گروهی فقط ادای الفاظ می‌کنند. گروهی از الفاظ فراتر می‌روند و در معانی دقت می‌کنند.

گروهی قرآن را به عنوان يك كتاب عمل و يك برنامه کامل زندگی می‌پذیرند. یعنی خواندن الفاظ و درك مفاهیم را مقدمه‌ای برای عمل می‌دانند و این است حق تلاوت^۲.

در حدیثی از پیامبر ﷺ در مورد آیه‌ای که می‌فرماید حَقَّ تِلَاوَتِهِ آمده است که فرمودند: «تبعیت می‌کنند آن را حق تبعیت»^۳.

۷. درس قرآن (مراجعه مکرر به قرآن)

یکی از مراحل استفاده از قرآن کریم، «درس» است. در قرآن به این مطلب در موارد متعددی اشاره شده است.

قرآن در مورد اهل کتاب می‌فرماید: «آیا از آنان پیمان محکم کتاب [الهی] گرفته نشده، که نسبت به خدا جزبه حق سخن نگویند؟! و آنچه را که در آن [کتاب] است درس گرفته‌اند»^۴.

.....

۱. مفردات راغب، ماده «تلی».

۲. تفسیر نمونه، ج ۱، ص ۴۳۱ با تلخیص.

۳. «عن النبی ﷺ: فی قوله تعالی: حَقَّ تِلَاوَتِهِ: یَتَّبِعُونَ حَقَّ اتِّبَاعِهِ»؛ میزان الحکمه، ج ۹، ص ۳۴۸.

۴. أَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ أَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فِيهِ؛ اعراف / ۱۶۹.

وَدَرَسُوا مَا فِيهِ. از نظر لغوی چند عنصر در واژه «دَرَس» و تحقیق مفهوم آن مؤثر است.

الف: پیوسته خواندن چیزی یعنی استمرار تلاوت، پس یک بار خواندن درس نیست.^۱

ب: کهنه شدن اثر را «دَرَسُ الاثر» گویند.^۲

ج: تکرار چیزی درس آن است. و از آنجا که به هنگام مطالعه و فرا گرفتن چیزی از استاد و معلم مطالب تکرار می‌گردد به آن درس گفته شده است و اگر می‌بینیم کهنگی و فرسودگی را «دَرَس و اِنْدِرَاس» می‌گویند به خاطر آن است که باد و باران و حوادث دیگری در پی بر بناهای کهنه اثر گذاشته و آنها را فرسوده ساخته است.^۳

د: باقی ماندن اثر چیزی، درس آن است. برای مثال هنگامی که اصل خانه‌ای از بین می‌رود (کهنه می‌شود) و اثرات آن باقی می‌ماند می‌گویند: «دَرَس الدار» و هنگامی که اثر علم به وسیله حفظ آن باقی می‌ماند آن را «درس علم و درس کتاب» گویند و از آنجا که بقای اثر علم و کتاب به وسیله مداومت است هر گونه استمراری را «درس» گویند.^۴

.....

۱. قاموس قرآن، ج ۲، ص ۳۳۸ ماده «درس» و نیز مجمع البیان، ذیل آیه ۱۰۵ انعام.

۲. همان.

۳. تفسیر نمونه، ج ۶، ص ۴۳۴.

۴. مفردات راغب اصفهانی، ماده «دَرَس»، ایشان سپس آیه وَدَرَسُوا مَا فِيهِ را بر همین معنای اخیر یعنی مداومت و استمرار حمل می‌کنند.

از مجموع سخنان مفسران و لغویین برمی‌آید که «درس» در آیه فوق (اعراف، آیه ۱۶۹) به معنای مداومت و تکرار مطالب کتاب آسمانی است.

و در جای دیگر می‌فرماید: «برای هیچ بشری سزاوار نیست که خدا به او کتاب و حکم و پیامبری دهد؛ سپس [او] به مردم بگوید: «غیر از خدا، بندگان من باشید.» و لیکن (سزاوار مقام پیامبران است که بگوید: مردمی) ربّانی باشید، به سبب آن که همواره کتاب [خدا] را می‌آموختید و از آن رو که پیوسته درس می‌خواندید»^۱.

ربّانی به کسی گفته می‌شود که پیوند و ارتباط او با پروردگار محکم باشد، چون از ماده «ربّ» است. بنابراین به کسی گفته می‌شود که به تدبیر و اصلاح و تربیت دیگران پردازد. پس هدف انبیاء تنها پرورش افراد نیست بلکه تربیت معلمان و مربیان و رهبران است و این افراد کسانی هستند که دو مرحله را گذرانده‌اند:

الف: تعلیم کتاب دیده‌اند.

ب: درس کتاب دیده‌اند.

تفاوت تعلیم و تدریس در این است که تعلیم معنای وسیع و گسترده‌ای دارد و هرگونه یاد دادن از طریق گفتار و کردار

نسبت به افراد باسواد و بی‌سواد را شامل می‌شود. اما تدریس

۱. مَا كَانَ لِشِرْآنِ يُؤْتِيَهُ اللهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولُ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَاداً لِي مِنْ دُونِ اللهِ وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّينَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ؛ آل عمران / ۷۹.

به تعلیماتی گفته می‌شود که از روی کتاب و دفتری باشد پس نسبت به تعلیم اخص است.^۱

نتیجه: ما می‌توانیم به وسیله تکرار تلاوت و درس آن، در مرحله‌ای بالاتر از قرآن بهره‌جوییم. لازم به یادآوری است که قرآن کریم برخلاف بقیه کتاب‌ها همیشه تازه و شیرین است و با مراجعه مکرر ملال‌آور نمی‌شود.

در روایتی است که شخصی از امام صادق علیه السلام پرسید که: چرا هر چه قرآن بیشتر نثر می‌شود و درس داده می‌شود شیرین‌تر می‌شود، حضرت فرمودند: چون که خداوند تبارک و تعالی قرآن را برای زمان خاص و مردم معینی قرار نداده است. قرآن تا قیامت در هر زمان جدید و نزد هر قومی شیرین و تازه است.^۲

۸. حفظ قرآن (یاد سپاری قرآن)

یکی از مراحل استفاده و بهره‌برداری از قرآن، حفظ و به خاطر سپاری آیات این کتاب الهی است.

در روایات اهل بیت علیهم السلام بر این مطلب تأکید شده است.

در روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل شده که: «خداوند قلبی را که قرآن را در خود جای داده عذاب نمی‌کند.»^۳

.....

۱. برگرفته از تفسیر نمونه، ج ۲، ص ۴۸۲.

۲. «ان رجلا سأل ابا عبد الله علیه السلام ما بال القرآن لا یزداد علی النثر والدرس الا غضاضة فقال: لان الله تبارک و تعالی لم یجعل له زمان دون زمان ولا ناس دون ناس فهوفی کل زمان جدید و عند کل قوم غصّ الی یوم القیامة»؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۱۵.

۳. عن النبی صلی الله علیه و آله: «لا یعذب الله قلبا وعی القرآن»؛ وسائل الشیعه، ج ۶، ص ۱۶۷.

آری اگر قلب انسان جایگاه کلام الهی باشد و انسان حرمت کلام الهی را نگه دارد خداوند نیز حرمت کلام خود را نگه می‌دارد و آن قلب را که دفتر آیات الهی است به آتش نمی‌سوزاند و در روایت دیگری از امام صادق علیه السلام آمده است: «کسی که به حفظ قرآن پردازد و آن را با مشقّت و حافظه ضعیف حفظ کند، برای او دوپاداش است.»^۱ پس چه نیکوست که ما از این مرحله استفاده از قرآن محروم نشویم.

چرا که فواید زیادی برای انسان دارد از جمله حامل قرآن شدن، قوی شدن حافظه و انس با قرآن و ثواب‌های بسیار که در روایات ذکر شده است به عنوان مثال: در روایتی آمده است: در قیامت به او گفته می‌شود که بخوان و بالا برو و هر آیه‌ای که می‌خواند درجه‌ای در بهشت بالا می‌رود.^۲

۹. تدبّر در قرآن

یکی از مراحل آشنایی و انس با قرآن «تدبّر» است که در آیات متعددی به آن اشاره شده است و انسان‌ها را دعوت به تدبّر در قرآن می‌کند و تدبّر را از اهداف نزول قرآن بر می‌شمارد. «این کتابی خجسته است که آن را به سوی توفرو فرستادیم

.....
 ۱. عن الصادق علیه السلام: «انّ الّذی یعالج القرآن ویحفظه بشقّة وقلّة حفیظ له اجران»؛ اصول کافی، ج ۲، ص ۶۰۶.

۲. عن النبی صلی الله علیه و آله: «عدد درج الجنة عدد آی القرآن فاذا دخل صاحب القرآن الجنة قال له اقرأ وارقأ لكل آية درجة فلا تكون فوق حافظ القرآن درجة»؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۲.

تا در آیات آن تدبّر کنند و تا خردمندان متذکّر شوند.^۱ صاحب تفسیر نمونه در توضیح آیه ۲۹ سوره ص، می نویسد:

«هدف از نزول این کتاب بزرگ این نبوده که تنها به تلاوت و لقلقه زبان قناعت کنند بلکه هدف این کتاب بزرگ این بوده که آیاتش سرچشمه فکر و اندیشه و مایه بیداری وجدان ها گردد.»^۲ و در برخی آیات افرادی را که تدبّر در آیات قرآن نمی کنند سرزنش می نماید: «و آیا در قرآن تدبّر نمی کنند، یا بردل های (آنان) قفل های (مخصوص) آن نهاده شده است؟!»^۳.

و در روایات اسلامی نیز اهمیت زیادی به تدبّر داده شده است. تا آنجا که از حضرت علی علیه السلام نقل شده که فرمودند: «آگاه باشید قرائتی که در آن تدبّر نباشد خیری در آن نیست»^۴ «تدبّر» از ریشه «دبر» به معنای پشت چیز است و تدبّر عبارت است از تفکّر در ورای امور^۵ یعنی عاقبت امور و پیامدها را دیدن و در آن اندیشه کردن. در تفسیر نمونه آمده است: «تدبر» از ماده «دبر» به معنای بررسی نتایج و عواقب چیزی است به عکس تفکّر که بیشتر به بررسی علل و اسباب چیزی گفته می شود و به کار بردن هردو تعبیر در قرآن پر معنی است.

۱. کِتَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ؛ ص / ۲۹.

۲. تفسیر نمونه، ج ۱۹، ص ۲۶۸.

۳. أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا؛ محمد / ۲۴.

۴. «الا لا خیر فی قرائة لیس فیها تدبّر»؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۲۱۱ و ج ۲، ص ۴۹.

۵. مفردات راغب اصفهانی، ماده «دبر».

«اقفال» در آیه ۲۴ سوره محمد، جمع «قفل» در اصل از ماده «قُفول» به معنای بازگشت کردن یا قفیل به معنی اشیاء خشک است و از آنجا که وقتی در را ببندند و بر آن قفل زنند هر کس بیاید از آنجا باز می‌گردد و همانند موجود خشک و صلب چیزی در آن نفوذ نمی‌کند از این جهت به این ابزار مخصوص (قفل) گفته شده است.

بهره‌گیری از قرآن نیاز به يك نوع خود سازی دارد. چرا که اگر بردل‌ها قفل باشد، قفل‌هایی از هوی و هوس، کبر و غرور، لجاجت و تعصب، اجازه ورود نور حق به آن نمی‌دهد. در آیه مورد بحث به همین امر اشاره شده است.^۱

تذکر: تدبّر همان فهم باطن و تأویل و مقاصد قرآن کریم است. که در ورای الفاظ ظاهری نهفته است. مثال داستان‌های پیامبران در قرآن ظاهری دارد و مقاصدی که همان بیان سنت‌های الهی و عبرت‌آموزی است که مهم درک پیام‌های عام این داستان‌هاست.

۱۰. تفکر در قرآن

یکی از مراحل آشنایی و انس با قرآن تفکر در آیات قرآن است که در آیات متعددی بدان اشاره شده است. برای مثال می‌فرماید: «در حقیقت، ما آن را در حالی که خواندنی عربی (=

.....
 ۱. تفسیر نمونه، ج ۲۱، ص ۴۶۹ و ۴۶۷.

واضح) است، فرو فرستادیم، تا شاید شما خردورزی کنید.^۱ و در جای دیگری از اهداف نزول قرآن را تفکر انسان‌ها معرفی می‌کند: «و نوشته‌های متین (فرستادیم.) و آگاه کننده (=قرآن) را به سوی توفرو فرستادیم، تا آنچه را به سوی مردم فرود آمده، برای آنان روشن کنی؛ و تا شاید آنان تفکر کنند».^۲ در روایات اسلامی نیز ما را به تفقه و نظر در آیات قرآن دعوت کرده‌اند.^۳ برخی از مفسران معاصر تفکر را مربوط به بررسی علل و اسباب امور می‌دانند و تدبیر را مربوط به بررسی نتایج و عواقب آنها می‌دانند.^۴

در منطق «برهان» را به دو قسم لمّی و ائی تقسیم می‌کنند. برهان لمّی آن است که از علت به معلول برسیم و برهان ائی آن است که از معلول به علت پی ببریم.^۵

شاید بتوان گفت که تدبیر اشاره به برهان ائی دارد و تفکر اشاره به برهان لمّی دارد.

تذکر: تفکر همان فهم ظاهر عبارات قرآن (و به عبارت دیگر تفسیر آن) است. مثل فهم داستان‌های پیامبران در قرآن.

۱. إنا أنزلناه قُرْآنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ؛ يوسف / ۲ و نظیر همین معنا در سوره زخرف / ۳.

۲. وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ؛ نحل / ۴۴.

۳. میزان الحکمه، ج ۹، ص ۳۵۴ و ۳۵۵.

۴. تفسیر نمونه، ج ۲۱، ص ۴۶۹.

۵. المنطق، ص ۳۶۳.

۱۱. تَمَسُّكٌ به قرآن کریم

تَمَسُّكٌ به قرآن مرحله دیگری از بهره‌بردن از این کتاب الهی است. در چند آیه قرآن این مطلب گوشزد شده است: در سوره زخرف خداوند خطاب به پیامبر ﷺ می‌فرماید: «پس به آنچه به سوی تو وحی شده است تَمَسُّكٌ جوی، [چرا] که تو بر راهی راست هستی».^۱ و در سوره اعراف می‌فرماید: «و کسانی که به کتاب (الهی) تَمَسُّكٌ می‌جویند و نماز به پا داشته‌اند، به راستی که ما پاداش اصلاح‌گران را تباه نخواهیم کرد».^۲

در اینکه منظور از کتاب در این آیه تورات است یا قرآن مجید، مفسران دو گونه تفسیر کرده‌اند.

تَمَسُّكٌ به معنای گرفتن و چسبیدن به چیزی برای حفظ و نگهداری آن می‌باشد و آن می‌تواند به دو صورت حسی و معنوی تحقق یابد.

الف: صورت حسی آن است که انسان صفحات قرآن را محکم در دست گیرد و در حفظ و حراست جلد و کاغذ آن بکوشد و این کار اگرچه کار مطلوب و خوبی است اما مقصود از آیه این نیست.

ب: تَمَسُّكٌ معنوی و واقعی آن است که انسان با کمال جدیت پایبند به عقیده و برنامه‌ای باشد و در حفظ و حراست آن بکوشد و اجازه ندهد که کمترین مخالفتی با آن از هیچ طرف انجام

۱. فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِي أُوحِيَ إِلَيْكَ إِنَّكَ عَلَىٰ صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ؛ زخرف / ۴۳.

۲. وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ إِنَّا لَا نُضِيعُ أَجْرَ الْمُضِلِّينَ؛ اعراف / ۱۷۰.

شود و در تحقق مفاهیم آن از جان و دل بکوشد!^۱
 نتیجه: یکی از وظایف ما نسبت به قرآن کریم، تمسک به این کتاب الهی است که البته در اینجا تمسک معنوی و حقیقی مراد است.

۱۲. ترجمه قرآن

یکی از مراحل استفاده از قرآن، ترجمه قرآن است. یعنی ترجمه کردن قرآن برای کسانی که شرایط لازم را دارند و یا استفاده از ترجمه دیگران برای کسانی که آشنایی با زبان عربی ندارند. ترجمه کلمات و آیات از شخصی که شرایط و علوم لازم يك مفسر را ندارد و بدون در نظر گرفتن قرینه‌های نقلی (روایات و آیات دیگر) و عقلی جایز نیست چرا که منتهی به تفسیر به رأی می‌شود. پس ترجمه قرآن باید خلاصه تفسیری آن باشد که توسط يك مفسرانجام پذیرد. ترجمه‌های قرآن در يك تقسیم بندی کلی به سه گروه تقسیم می‌شوند:^۲

الف: ترجمه کلمه به کلمه: در این‌گونه ترجمه، هر کلمه قرآن را به زبان دوم (مثل فارسی، ترکی...) ترجمه می‌کنند و از توضیحات اضافی و اصلاح جمله بندی ترجمه بازمی‌مانند. این‌گونه ترجمه‌ها برای آشنایی اولیه با لغات قرآن و تسلط بر زبان عرب مفید است. مثل: ترجمه قرآن آقای آیتی.

۱. تفسیر نمونه، ج ۶، ص ۴۳۵.

۲. تقسیم‌بندی‌های دیگری نیز در ترجمه وجود دارد که ما برای رعایت اختصار به آنها نمی‌پردازیم.

ب: ترجمه آزاد: در این‌گونه ترجمه‌ها مفهوم کلی آیه با توجه به تفسیر آن به زبان دوم منعکس می‌شود و معمولاً همراه با اضافات تفسیری است. در این ترجمه‌ها مترجم خود را آزاد می‌داند که هرگونه آیه را فهمیده است، به زبان دوم بیان کند. این‌گونه ترجمه‌ها برای آشنایی با مفاهیم و تفسیر اجمالی آیات مفید است، مثل ترجمه قرآن آقای الهی قمشه‌ای و فیض الاسلام.

ج: ترجمه هسته به هسته (جمله به جمله): در این‌گونه ترجمه‌ها مفهوم هر جمله قرآن به یک جمله از زبان دوم ترجمه می‌شود و ساختار ادبی زبان دوم رعایت می‌شود. ولی ترجمه اضافات تفسیری زیادی در بر ندارد.

این‌گونه ترجمه‌ها از اتقان و استحکام و صحت بیشتری برخوردار است. مثل ترجمه قرآن آیت الله مکارم شیرازی و ترجمه گروهی قرآن کریم (دکتر محمد علی رضایی اصفهانی و همکاران) و ترجمه استاد فولادوند.

تذکر: هر کس بر اساس ذوق و هدفی که از ترجمه قرآن دارد می‌تواند یکی از اقسام ترجمه را انتخاب کند و بدان اُنس گیرد. تذکر: با توجه به اینکه ترجمه کامل قرآن به زبان دوم به عقیده برخی ممکن نیست و اگر تحقق یابد، قرآنی دیگر است و اشکالات ترجمه‌های موجود دلیل آن است، پس ما نباید در عین حالی که از ترجمه‌ها استفاده می‌کنیم خود را از الفاظ قرآن و ثواب قرائت آن و تفکر در آن محروم کنیم.

۱۳. تفسیر قرآن

تفسیریکی از مراحل آشنایی عمیق یعنی فهم قرآن کریم است که در اینجا به صورت مختصر به برخی ابعاد این بحث اشاره می‌کنیم:

الف: تعریف: تفسیر در لغت به معنای آشکار کردن معنای معقول يك کلام است یعنی تفسیر همان شکافتن و پرده برداری نقاب از چهره الفاظ است.^۱ از نظر اصطلاحی تفسیر بیان معنای آیه‌ای از قرآن و پرده برداری از اهداف و مدلول آیه است.^۲

نکته: قرآن نور و کتاب مبین است و نقابی ندارد که برداریم پس در حقیقت این ما هستیم که نقاب از چهره جان بر می‌داریم تا مفاهیم قرآن را دریابیم.

ب: تفسیر قرآن حداقل سه حکم دارد:

جایز است برای کسی که تمام شرایط يك مفسر را دارد و می‌تواند با رعایت قواعد و معیارها، تفسیر معتبر انجام دهد. واجب است اگر فهم صحیح عقاید و جلوگیری از انحرافات و استخراج احکام الهی متوقف بر تفسیر قرآن باشد.

حرام است برای کسی که شرایط مفسر را ندارد و یا قواعد تفسیر را رعایت نمی‌کند و تفسیر به رأی نماید.^۳

ج: تفسیر به رأی چیست؟ اگر تفسیر قرآن توسط فردی که شرایط لازم را ندارد و یا رعایت قرینه‌های عقلی و نقلی را در تفسیر آیه نمی‌کند

۱. مفردات راغب ماده «فسر» و نیز تاج العروس و قاموس قرآن.

۲. درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۳۵ و ص ۱۰۸ به بعد.

۳. درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۳۵ و ص ۱۰۸ به بعد.

انجام گیرد، این تفسیر غیر معتبر است و تفسیر به رأی خواننده می‌شود و در روایات وعده آتش برای این افراد داده شده است.^۱

د: با توجه به مطالب بالا روشن می‌شود که این مراحل جزو تفسیر نیست:

۱. خواندن آیات (قرائت)؛

۲. ترجمه الفاظ و جملات (به ویژه در ترجمه لغت به لغت)؛

۳. تدبّر و تفکر در آیات قرآن (فهم قرآن) بدون اظهار آنها به عنوان تفسیر قرآن؛

۴. نقل تفسیر، تفسیر نیست.

تذکر مهم: پس منافاتی بین آیاتی که دستور به تدبّر و تفکر در قرآن می‌دهد با حرام بودن تفسیر به رأی نیست، یعنی تدبّر و تفکر در آیات برای خود شخص لازم و مفید است اما اگر بخواهد برای دیگران بیان کند، یا باید با معیارها و قواعد تفسیری انجام شده باشد تا معتبر باشد و یا بدون آنها بیان شود که تفسیر به رأی و حرام است.

ه: روش‌های تفسیر قرآن کدام است؟

تفسیر قرآن در يك تقسیم ابتدایی به دو بخش تقسیم می‌شود:

تفسیر موضوعی: یعنی بحث از تمام آیات مربوط به يك

موضوع مثل نبوت در يك جا جمع شود.

تفسیر ترتیبی: یعنی تفسیر آیات قرآن از اول تا آخر هر سوره به

ترتیب شماره آیات صورت گیرد.

.....
 ۱. عن النبي ﷺ: « من قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَلْيَتَّبِعُوا مَعَدَهُ مِنَ النَّارِ » سنن ترمذی، ج ۵، ص ۶۶.

در يك تقسيم ديگر هر کدام از دو بخش بالا به هفت قسم تقسيم می شود: تفسير قرآن با قرآن. قرآن با عقل. قرآن با روايات. تفسير علمي (قرآن با علوم تجربی). تفسير به رأی. تفسير رمزي و اسطوره ای. تفسير اجتهادی یا کامل^۱.

و: شرايط يك مفسر چيست؟

کسی که دارای این شرایط باشد می تواند تفسير قرآن را (با رعایت ضوابط آن) به عهده گیرد.

۱. آشنایی با ادبيات عرب (صرف. نحو. لغت. اشتقاق. معانی

. بیان. بدیع و...)

۲. آگاهی از شأن نزول آیات قرآن کریم؛

۳. اطلاع از علوم قرآن (ناسخ و منسوخ. مکی و مدنی. محکم و

متشابه و...)

۴. علم فقه؛

۵. علم اصول فقه؛

۶. آگاهی از احاديث و مراجعه به آن ها؛

۷. علم به قرائت های مختلف قرآن؛

۸. آگاهی از بينش های فلسفی، علمی، اجتماعی و اخلاقی؛

۹. پرهیز از پیش داوری و تطبیق؛

۱۰. آشنایی با تفسير و اقوال مفسران و عدم تقلید از آن ها.^۲

۱. درآمدی بر تفسير علمی قرآن، ص ۵۳ و ص ۹۰ که از منابع متعددی استفاده شده است.

۲. همان.

ز: تفسیرهای مهم شیعه کدام است؟ در اینجا به چند مورد اشاره می‌کنیم: مجمع البیان (طبرسی)، نور الثقلین (حویزی)، المیزان (علامه طباطبایی)، نمونه (استاد مکارم شیرازی)، پیام قرآن و منشور جاوید.

تفسیر مجمع البیان بیشتر به مطالب ادبی، قرائات و شأن نزول آیات و اقوال مفسرین مهم از صحابه و تابعین پرداخته است و تفسیر نورالثقلین بیشتر روایات اهل بیت علیهم‌السلام را در تفسیر آیات قرآن آورده است.

تفسیر المیزان از روش تفسیر قرآن به قرآن استفاده کرده و بیشتر تفسیر عقلی آیات را ارائه کرده است.

تفسیر نمونه بیشتر به بُعد اجتماعی آیات قرآن پرداخته است و نکات و اسرار علمی آیات را نیز بیان کرده است. پیام قرآن ۱۰ جلد آن منتشر شده و تفسیر موضوعی قرآن است که صاحبان تفسیر نمونه نگاشته‌اند.

منشور جاوید که ۱۴ جلد آن منتشر شده اولین تفسیر موضوعی است که آیت الله سبحانی به رشته تحریر در آورده است.

۱۴. تأویل قرآن

فهم تأویل قرآن یکی از مراحل عمیق فهم قرآن کریم است. تأویل در لغت از ریشه «الأول» به معنای برگشت به سوی اصل و اساس یا برگردان چیزی به سوی هدف و مقصود خویش است^۱

.....
۱. مفردات راغب، ماده «أول».

وا از نظر اصطلاحی مفسرین برای کلمه «تأویل» معانی متفاوتی ذکر کرده‌اند. علامه طباطبائی رحمته الله تأویل را همان عین و حقیقت واقعی می‌داند که مستند بیانات قرآنی است. همان کتاب حکیم است که غیر از افراد پاك آن را لمس نمی‌کنند.^۱

برخی تأویل را به معنای تفسیر آورده‌اند.

برخی تأویل را به معنای مخالف ظاهر لفظ گفته‌اند.

برخی تأویل را به معنای توجیه آیات متشابه دانسته‌اند.

برخی تأویل را به معنای ثانوی آیات قرآن که همان بطن است دانسته‌اند.^۲

واژه تأویل در قرآن کریم در هفت سوره و مجموعاً هفده بار به کار رفته است که در معانی متعددی استعمال شده است:

الف: به معنای تفسیر و تبیین وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ؛ «و حال آن که بازگشتگاه (مقاصد) آن را جز خدا و استواران در دانش نمی‌دانند»^۳.

ب: به معنای عاقبت و بازگشتگاه چیزی.

«و اگر در چیزی با هم دیگر کشمکش کردید، پس آن را به خدا و فرستاده (اش) ارجاع دهید (و از آنها داوری بطلبید) اگر به خدا و روز بازپسین ایمان دارید. این (کار) بهتر و فرجام (ش) نیکوتر است»^۴.

۱. تفسیر المیزان، ج ۵، ص ۲۵ به بعد.

۲. درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۳۴-۴۹ که از منابع متعدد ذکر شده و بررسی شده است.

۳. آل عمران / ۷.

۴. فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا؛ نساء / ۵۹.

ج: به معنای وقوع چیزی که از آن خبر داده شده است.
 «آیا [آنان] جز در انتظار (واقع شدن و) سرانجام آن (هشدارهای قرآن) هستند؟!»^۱.

د: به معنای مصالح و انگیزه‌ها یعنی علل غایی و اسرار کارهای مرموز و فلسفه احکام. مثلاً در داستان موسی عَلَيْهِ السَّلَامُ و خضر عَلَيْهِ السَّلَامُ می‌فرماید: «این سرانجام (و اسرار) چیزی است که نتوانستی بر آن شکیبایی کنی!»^۲.

تذکر: برای اطلاع بیشتر به ذیل آیه ۷ سوره آل عمران در تفسیر نمونه و المیزان مراجعه کنید.

۱۵. دریافت باطن قرآن

فهم بطن و بطون قرآن یکی از مراحل مشکل و عمیق فهم قرآن کریم است. «بطن» در لغت به معنای خلاف ظاهر می‌آید یعنی به داخل چیزی. آن جایی که ظاهر نیست و حس آن را درک نمی‌کند، بطن گویند. به چیزهای مشکل نیز بطن گویند^۳. این واژه در قرآن کریم در مورد صفات خدا^۴ و نعمت‌های باطنی است^۵ و در موارد دیگر هم به کار رفته است. از امام باقر عَلَيْهِ السَّلَامُ نقل شده که فرمود: همانا برای قرآن

۱. هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلَهُ ؛ اعراف / ۵۳.

۲. ذَلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ؛ كهف / ۸۲. التفسیر والمفسرون، دکتر ذهبی، ج ۱،

ص ۱۳ و نیز تفسیر صحیح آیات مشکله قرآن، ص ۲۵۰.

۳. مفردات راغب، ماده «بطن».

۴. هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ ؛ حدید / ۳.

۵. لقمان / ۲۰.

باطنی هست و برای باطن آن نیز باطنی است^۱. و از امام علی علیه السلام نقل شده که فرمود: ظاهر قرآن زیبا و باطن آن ژرف است^۲.

در مورد بطن قرآن سخن بسیار گفته شده اما یکی از بهترین تفسیرها برای این کلام آن است که بطن هر آیه آن معنای عامی است که با دقت در آیه فهمیده می شود و از ظاهر آن به دست نمی آید. بسیاری از روایات تفسیری که از ائمه اطهار علیهم السلام در مورد آیات قرآن نقل شده است بیان باطن قرآن است.

مثال: آیه ۳۰ سوره ملك می فرماید: «بگو: آیا به نظر شما، اگر آب (سرزمین) شما [در زمین] فرورود، پس چه کسی آب روانی برای شما می آورد؟!»^۳.

ظاهر این آیه سخن از آب آشامیدنی است اما در روایاتی وارد شده که مقصود از «آب» همان «امام و علم او» است^۴. چگونه ائمه اطهار علیهم السلام از کلمه «ماء» در اینجا «امام و علم او» را فهمیده اند؟ آب مایه حیات است امام و علم هم مایه حیات معنوی و اجتماعی است. در حقیقت اینجا می توان از آیه فوق به يك مطلب کلی منتقل شد و سپس امام را به عنوان مصداق کامل آن معرفی کرد. آب اعم از حقیقی و کنایی است یعنی هر چیزی که مایه

۱. عن الباقر علیه السلام: «ان للقرآن بطناً وللبطن بطن»؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۹۵ و نیز میزان الحکمه، ج ۹، ص ۳۶۵.

۲. عن علی علیه السلام: «القرآن ظاهره انیق و باطنه عمیق»؛ نهج البلاغه، خطبه ۱۸.

۳. قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ أَصْبَحَ مَاؤُكُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتِيكُمْ بِمَاءٍ مَعِينٍ؛ ملك / ۳۰.

۴. عن الرضا علیه السلام: «سئل عن هذه الآية فقال: ماؤكم ابوابكم ای الائمة علیهم السلام والائمة ابواب الله بينه وبين خلقه فمن يأتیکم بماء معین یعنی بعلم الامام»؛ تفسیر قمی، ج ۲، ص ۳۷۹.

حیات است مثل امام و علم او که مایه حیات معنوی است. این شیوه استنباط از قرآن به دست آوردن بطن آن است که در بسیاری از روایات تفسیری پیموده شده است.

۱۶. عمل به قرآن و برپاداشتن عدل

آخرین مرحله استفاده از قرآن و کتاب‌های آسمانی، برپا داشتن آنها یعنی عمل به دستورات آنهاست که برکات آسمان و زمین را بر انسان می‌گشاید و جامعه انسانی را به سعادت رهنمون می‌شود و سربلند و پیشرفته می‌سازد. در سوره مائده در مورد کتاب‌های آسمانی و آیات الهی می‌فرماید:

«و اگر (بر فرض) آنان تورات و انجیل و آنچه را که از جانب پروردگارشان بر آنان فرود آمده، به پا می‌داشتند، حتماً از بالای (سر)شان (نعمت‌های آسمانی) و از زیر پاهایشان (نعمت‌های زمینی، روزی) می‌خوردند».^۱ و در سوره حدید هدف فرستادن پیامبران و نزول کتاب را برپا داشتن قسط و عدل در جامعه بشری معرفی می‌کند و می‌فرماید: «به یقین فرستادگانمان را با دلیل‌های روشن (معجزه آسا) فرستادیم، و همراه آنان کتاب (الهی) و ترازو را فرو فرستادیم تا مردم به دادگری برخیزند».^۲

۱. وَلَوْ أَنَّهُمْ أَقَامُوا التَّوْرَةَ وَالْإِنجِيلَ وَمَا أَنْزَلْنَا إِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ لَأَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمَنْ تَحْتِ أَرْضِهِمْ؛ مائده / ۶۶.

۲. قَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ؛

فصل دوم سیر مطالعات عمومی

مقدمه

در این فصل منابعی در علوم قرآن و تفسیر معرفی می‌شود که برای عموم مردم مفید است یعنی نیازمند پیش نیازهای زیادی نیست. به عبارت دیگر دانش آموزان دبیرستانی و دانشجویان کاردانی و طلاب سطح يك می‌توانند از این منابع استفاده کنند و با مطالعه و پژوهش‌های سبک، با علوم و معارف قرآن آشنا تر شوند.

يك: علوم قرآن

علوم قرآن به دانش‌هایی گفته می‌شود که پیرامون قرآن است یعنی غالباً وارد مباحث محتوایی (مثل تفسیر و معارف) نمی‌شود. علوم قرآن در معنای گسترده آن شامل مباحثی مثل تاریخ قرآن (نزول و جمع‌آوری، رسم الخط و...)، اعجاز قرآن و مباحثی همچون محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، و قرائات قرآن می‌شود. در این زمینه مطالعه کتاب‌های زیر برای سطح عمومی مفید است:

۱. آموزش علوم قرآن، آیت الله محمد هادی معرفت، مؤسسه فرهنگی تمهید، قم.

۲. درسنامه علوم قرآنی (سطح یک) حسین جوان آراسته، انتشارات بوستان کتاب.
۳. تاریخ قرآن، محمد حسین محمدی، انتشارات المصطفی.
۴. اعجاز قرآن، دکتر سیدرضا مؤدب، انتشارات المصطفی.
۵. سیمای سوره‌های قرآن، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
۶. واژه‌شناسی قرآن مجید، غلامعلی همایی، انتشارات المصطفی.

دو: روش‌شناسی

الف: روش ترجمه قرآن

- برای آشنایی با قرآن لازم است نخست با مباحث نظری ترجمه قرآن آشنا شویم. در این مورد کتاب‌های زیر مناسب است:
۱. درسنامه مبانی و اصول ترجمه قرآن، محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.
 ۲. درسنامه ترجمه قرآن، محمد حسن جواهری، انتشارات سمت.
 ۳. درسنامه ترجمه قرآن کریم، هادی حجت، انتشارات دارالحدیث.
 ۴. اصول و مبانی ترجمه قرآن، علی نجار، انتشارات کتاب مبین.
 ۵. ریشه‌های نور (طرحی نو در آموزش ترجمه قرآن کریم)، هادی حجت و علی دسترنج.
- البته ترجمه قرآن به سبک‌ها و روش‌های مختلف ارائه می‌شود که در هر زمینه ترجمه مناسب وجود دارد. ما به سه مورد آن‌ها اشاره می‌کنیم:

الف: ترجمه کلمه به کلمه (تحت اللفظی) که برای آموزش لغات قرآن مناسب است مثل ترجمه معزّی و ترجمه آموزشی محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن. ب: ترجمه جمله به جمله (هسته به هسته) که برای انتقال پیام مناسب است مثل ترجمه آیت الله مکارم شیرازی و ترجمه گروهی قرآن (محمد علی رضایی اصفهانی و همکاران)

ج: ترجمه آزاد (تفسیری) که برای آشنایی اجمالی با تفسیر قرآن مناسب است؛ مثل ترجمه فیض الاسلام و نیز قرآن حکیم آیت الله مکارم شیرازی و تفسیر قرآن مجید (خلاصه تفسیر قرآن مهر) محمد علی رضایی اصفهانی و همکاران.

ب: روش تفسیر قرآن

برای فهم و تفسیر قرآن (علاوه بر علوم قرآن) نیازمند مبانی، قواعد و روش فهم هستیم تا برداشت از آیات داشته باشیم. در این مورد استفاده از کتاب‌های زیر مفید است:

۱. آشنایی با مبانی و قواعد تفسیر (سطح يك)، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.

۲. آشنایی با روش‌های تفسیر قرآن (سطح يك)، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.

۳. روش‌های تفسیر قرآن، دکتر سیدرضا مؤدب، انتشارات دانشگاه قم.

سه: تفسیر

تفسیر قرآن به معنای فهم معانی و مقاصد قرآن به صورت روشمند با استفاده از منابع معتبر است. در این مورد در سطح عمومی می‌توان از منابع زیر استفاده کرد:

الف: تفسیر فارسی

۱. تفسیر مقدماتی، بخشی از تفسیر قرآن مهر (شامل سوره‌های حمد، حجرات، جمعه، توحید، قدر و کوثر) است و به صورت کتاب درسی تهیه و توسط انتشارات المصطفی منتشر شده است.

۲. تفسیر قرآن مجید (تک جلدی ویژه جوانان، این تفسیر خلاصه تفسیر قرآن مهر است)، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن و نیز انتشارات نسیم حیات.

۳. تفسیر قرآن حکیم، آیت الله مکارم شیرازی، که بخش‌هایی از تفسیر نمونه در یک جلد گردآوری شده است.

۴. برگزیده تفسیر نمونه، که بخش‌هایی از تفسیر نمونه در ۵ جلد گردآوری شده است.

۵. آشنایی با قرآن (همراه با تفسیر ده سوره از قرآن کریم مانند سوره‌های بقره، انفال، توبه، نور، و...)، شهید مطهری رحمته الله علیه، انتشارات صدرا.

ب: تفسیر عربی

۱. تفسیر مبین، محمد جواد مغنیه.
۲. التفسیر المعین للواعظین و المتعظین، محمد هویدی.
۳. تفسیر شبر (تک جلدی)، مرحوم سید عبدالله شبر رحمته الله.

چهار: معارف قرآن (مباحث محتوایی قرآن)

مقصود مطالب محتوایی قرآن است که در قالب تفسیر مصطلح بیان نشده است.

الف: داستان های قرآنی

۱. تاریخ انبیاء، سید هاشم رسولی محلاتی، نشر بوستان کتاب.
۲. قصص قرآن، محمد صحفی، انتشارات علمی.
۳. قصه های قرآن، محمد جواد مهری.
۴. داستان پیامبران، سید علی موسوی گرمارودی.
۵. قصه های قرآن، عباس قدیانی، انتشارات فردا به.
۶. قصه های قرآن، ترجمه مصطفی زمانی، انتشارات فاطمة الزهراء علیها السلام.
۷. داستان پیامبران: جلوه های هدایتی داستان حضرت موسی علیه السلام در سوره مبارکه قصص، سید احمد علم الهدی، انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.
۸. روش خلیل الرحمان یا زندگانی حضرت ابراهیم علیه السلام، سید مهدی حجازی.

ب: پرسش و پاسخ‌های قرآنی

مجموعه کتاب‌های «پرسش‌های قرآنی جوانان»، یکی از شیوه‌های مناسب جهت آشنایی با مباحث محتوایی قرآن است. مجموعه این کتاب‌ها با موضوعات زیرنگارش و گردآوری شده است.

۱. پرسش‌های قرآنی جوانان (۱) «قرآن‌شناسی»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۲. پرسش‌های قرآنی جوانان (۲) «مباحث اعتقادی»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۳. پرسش‌های قرآنی جوانان (۳) «قرآن و علوم تجربی»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۴. پرسش‌های قرآنی جوانان (۴) «روابط دختر و پسر»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۵. پرسش‌های قرآنی جوانان (۵) «پیامبر مهر»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۶. پرسش‌های قرآنی جوانان (۶) «مهدویت»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۷. پرسش‌های قرآنی جوانان (۷) «قرآن و علوم طبیعی»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۸. پرسش‌های قرآنی جوانان (۸) «قرآن و علوم انسانی»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.

۹. پرسش‌های قرآنی جوانان (۹) «فلسفه احکام و تربیت (انبیاء و اهل بیت علیهم‌السلام)»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.

۱۰. پرسش‌های قرآنی جوانان (۱۰) «شبّهات جدید»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.

۱۱. پرسش‌های قرآنی جوانان (۱۱) «شبّهات معاصر»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.

۱۲. پرسش‌های قرآنی جوانان (۱۲) «شبّهات روزآمد»، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.

۱۳- پرسمان‌های قرآنی «پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی» نیز از دیگر کتاب‌هایی است که برای آشنایی با مباحث محتوایی قرآن مفید است.

پنج: مجلات قرآنی

۱. فصلنامه کوثر: وابسته به: مؤسسه قرآنی کوثر، آدرس: اصفهان، صندوق پستی ۴۳۴. ۸۱۴۶۵؛ تلفن: ۴۴۱۹۷۰۹.

۲. دوفصلنامه تخصصی حُسننا: آدرس: قم، صندوق پستی ۸۱۳۴-۳۷۱۵۵؛ تلفن: ۳۲۷۰۴۰۹۲ (۰۲۵).

۳. فصلنامه علمی - ترویجی سفینه: وابسته به: مؤسسه فرهنگی نبأ مبین، آدرس: تهران، خیابان شریعتی، روبروی ملک، خیابان شبستری، خیابان ادیبی، پلاک ۲۶، تلفن: ۷۷۵۰۶۶۰۲ (۰۲۱).

۴. فصلنامه رُشد آموزش قرآن: وابسته به وزارت آموزش و

پرورش، آدرس: تهران، صندوق پستی: ۶۵۸۵-۱۵۸۷۵؛ تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱ (۰۲۱).

شش: نرم‌افزارهای قرآنی

۱. «مهر قرآن» مجموعه آثار دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی و مجموعه آثا مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی، مشتمل بر بیش از ۹۶ عنوان کتاب در بیش از ۲۰۰ جلد کتاب تفسیری و قرآنی به زبان فارسی و عربی و بیش از ۲۰۰ مقاله علمی به زبان‌های فارسی، عربی، انگلیسی، تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
۲. مشکات نور (نخستین کتابخانه جامعه علوم قرآنی): تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
۳. مجموعه نرم‌افزارهای قرآن پژوهی مرکز فرهنگ و معارف قرآن.
۴. ارمغانی از خورشید: نرم‌افزار اُنس با قرآن کریم (آموزش ترجمه و مفاهیم)، تولید مؤسسه نرم‌افزاری جهان رایانه کوثر.
۵. جامع تفاسیر نور: این نرم‌افزار شامل اکثر تفاسیر شیعه و سنی و چندین ترجمه قرآن به زبان‌های مختلف است و در مرکز تحقیقات تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی تولید شده است.

هفتم: پایگاه‌های قرآنی

۱. پایگاه الشیعه

www.al-shia.org

این پایگاه اطلاع‌رسانی از مهم‌ترین و بزرگ‌ترین پایگاه‌هایی است که با هدف ایجاد پایگاهی مستحکم برای نشر ارزش‌های والای شیعه اثنی‌عشری و معارف قرآن و اهل‌بیت تأسیس گردیده است و از لحاظ محتوایی بخش قابل ملاحظه‌ای از مطالب آن به قرآن و موضوعات قرآنی اختصاص دارد.

مطالب این پایگاه تاکنون به حدود ۳۰ زبان زنده دنیا ارائه می‌شود و هر ساله بر تعداد زبان‌ها افزوده می‌شود.

۲. پایگاه حوزه

www.hawzah.net

در بخش‌های مختلف این پایگاه اطلاعات قرآنی و تفسیری قرار داده شده است. در بخش «گنجینه معارف» این پایگاه هزاران مقاله، گزیده کتاب و مطالب جالب و خواندنی در موضوعات مختلف و در بخش «کلام جاودان» این پایگاه متن کامل قرآن کریم با دو ترجمه فارسی آیت الله العظمی مکارم شیرازی و استاد محمدمهدی فولادوند و دو ترجمه انگلیسی صفارزاده و یوسفعلی و همچنین کتاب آشنایی با سوره‌ها نوشته استاد جواد محدثی وجود دارد.

همچنین تعداد قابل توجهی کتاب، مقاله و معرفی هزاران

پایان‌نامه‌ی قرآنی از مطالب دیگر بخش‌های این پایگاه می‌باشد. در بخش دیگری از این پایگاه به معرفی تفسیرهای قرآن پرداخته شده و گزینه‌ای به نام «دانشنامه» مشاهده می‌شود که شامل مطالبی درباره اصطلاحات رایج در علوم مختلف از جمله اصطلاحات علوم قرآنی و تفسیری است.

۳. مرکز اطلاع‌رسانی غدیر

www.ghadeer.org

در کتابخانه پایگاه اینترنتی این مرکز، در بخش علوم قرآن و تفسیر منابع مختلفی از کتب علوم قرآنی از نویسندگان مختلف و تفسیری مانند تفسیر نمونه، آشنایی با قرآن شهید مطهری، تسنیم آیت الله جوادی آملی، تفسیر نور استاد قرائتی، و تک‌نگاری‌هایی از تفاسیر معاصر را در خود جای داده است.

۴. جامعه القرآن الکریم

www.jqk.ir

مؤسسه جامعه القرآن الکریم، به عنوان مؤسسه‌ای فرهنگی-آموزشی و با هدف ترویج فرهنگ قرآن و ایجاد ارتباط هرچه عمیق‌تر و ماندگارتر نسل جوان با قرآن کریم به ویژه تربیت حافظان قرآن کریم در سال ۱۳۷۷ در شهر قم پایه‌گذاری شد و فعالیت قرآنی خود را آغاز کرد. بخشی از فعالیت‌های این مؤسسه برای آگاهی علاقه‌مندان در پایگاه اینترنتی مؤسسه قرار داده شده است. اطلاعات این پایگاه شامل معرفی حافظان

قرآن کریم، اخبار، اطلاعات و مطالبی درباره‌ی چگونگی آموزش و حفظ قرآن کریم می‌باشد.

۵. فجر قرآن

www.fajrqrان.com

پایگاه اینترنتی مؤسسه‌ی فرهنگی انتشاراتی فجر قرآن پایگاهی به چهار زبان است که روش ساده‌ای را برای قرائت و حفظ قرآن کریم در اینترنت قرار داده است. در این روش هر درس حدود پنج آیه با زمان اجرای پنج دقیقه برای سه روز می‌باشد. بدین ترتیب که کاربران همراه با نوای ترتیل قاری نوجوان قرآن آقای مجید فقیه، ابتدا هر آیه را به دقت گوش می‌نمایند. در مرحله‌ی دوم همان آیه را همراه استاد با صدای بلند می‌خوانند و در انتها همراه استاد با صدای بلند همه آیات درس را همخوانی می‌کنند.

۶. شهر مجازی قرآن (پایگاه قرآنی دانشگاه مجازی المصطفی)

www.mou.ir

پایگاه اینترنتی «شهر مجازی قرآن کریم» وابسته به دانشگاه مجازی المصطفی علیه السلام به عنوان پایگاهی قرآنی در صدد است با استفاده از تمام ظرفیت‌ها به ویژه توانمندی‌های فراوان جامعه المصطفی علیه السلام العالمیه اعم از اساتید، دانش‌آموختگان و دانش‌پژوهان داخل و خارج از کشور و از ملیت‌های گوناگون، برای پاسخی جامع و فراگیر به نیازهای علمی و معرفتی علاقه‌مندان به ساحت مقدس قرآن کریم با اهداف گوناگون

فعالیت نماید.

تذکر: پایگاه‌های قرآنی فراوانی در محیط اینترنت و فضای مجازی فعالیت می‌کنند که محققان می‌توانند با استفاده از ابزار جستجو از این پایگاه‌ها استفاده نمایند. در این کتاب به معرفی موارد فوق اکتفا شد.

فصل سوم
مطالعات نیمه تخصصی

مقدمه

پژوهش‌های نیمه تخصصی در دانش‌های قرآنی برای دانش‌پژوهان جامعه مناسب است. یعنی دانشجویان و طلابی که مقدمات لازم را در مورد فهم و تفسیر قرآن طی کرده‌اند. برای اینگونه افراد مطالعه منابع زیر مناسب است.

يك: علوم قرآن

الف: فارسی

۱. علوم قرآنی، آیت الله محمد هادی معرفت. این کتاب (با دو ویرایش توسط انتشارات سمت و انتشارات مؤسسه فرهنگی تمهید منتشر شده است).
۲. آشنایی با تفسیر و مفسران، حسین علوی مهر، انتشارات المصطفی.
۳. درسنامه علوم قرآنی، حسین جوان آراسته (سطح دو)، انتشارات بوستان کتاب.
۴. تاریخ قرآن، آیت الله محمد هادی معرفت، انتشارات سمت.

۵. پژوهشی در تاریخ قرآن، دکتر سید محمد باقر حجتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۶. اصول و انواع قرائات، محمد رضا شهیدی، انتشارات المصطفی.

۷. قاموس قرآن، سید علی اکبر قرشی، (این کتاب در سه جلد به زبان فارسی است)، انتشارات دارالکتاب الاسلامیه.

۸. تحریف ناپذیری قرآن، آیت الله محمد هادی معرفت، انتشارات سمت.

۹. علوم قرآن (۲) اعجاز قرآن در حوزه علوم طبیعی و انسانی، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.

۱۰. اعجاز قرآن نزد اهل بیت علیهم‌السلام، دکتر سید رضا مؤدب، انتشارات المصطفی.

ب: عربی

۱. تلخیص التمهید، آیت الله محمد هادی معرفت، انتشارات اسلامی.

۲. صیانه القرآن عن التحریف، آیت الله محمد هادی معرفت، مؤسسه نشر اسلامی.

۳. التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، آیت الله محمد هادی معرفت، انتشارات دانشگاه رضوی.

دو: روش‌شناسی

الف: روش‌شناسی ترجمه قرآن

۱. منطق ترجمه قرآن، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.
۲. مجله ترجمان وحی، مؤسسه فرهنگی ترجمان وحی.

ب: روش‌شناسی تفسیر قرآن

۱. منطق تفسیر (۱)، مبانی و قواعد تفسیر، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.
۲. منطق تفسیر (۲)، روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.
۳. درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات اُسوه.
۴. روش‌ها و گرایش‌های تفسیری، حسین علوی مهر، انتشارات اُسوه.
۵. مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، عباسعلی عمید زنجانی، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶. روش‌شناسی تفسیر قرآن، رجبی، بابائی و دیگران، (که شامل برخی مبانی و قواعد تفسیر است)، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.

ج: کتب عربی روش‌شناسی

۱. دروس فی المناهج و الاتجاهات التفسیریة للقرآن، دکتر

محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی در ایران و بیروت.

۲. منطق تفسیر القرآن (۱)، اصول و قواعد التفسیر، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.

۳. قواعد التفسیر لدی الشیعه و السنه، محمد فاکر میبیدی، للمجمع العالمی للتقریب بین المذاهب الاسلامیه.

سه: تفسیر ترتیبی

الف: تفسیر فارسی

۱. تفسیر قرآن مهر، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی (که به دو صورت ۲۲ جلدی و ۱۰ جلدی منتشر شده است)، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

تذکر: خلاصه این تفسیر تحت عنوان «تفسیر قرآن مجید»، به صورت تک جلدی توسط انتشارات نسیم حیات منتشر شده است.
۲. تفسیر نور، حجت الاسلام والمسلمین قرائتی، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

۳. پرتوی از قرآن، آیت الله سید محمود طالقانی، شرکت سهامی انتشار.

۴. تفسیر نمونه، آیت الله ناصر مکارم شیرازی، انتشارات دارالکتاب الاسلامیه.

ب: تفسیر عربی

۱. تفسیر الامثل، آیت الله ناصر مکارم شیرازی، مطبعة امیرالمؤمنین.
۲. تفسیر الکاشف، محمد جواد مغنیه، انتشارات دارالکتب الإسلامیه.
۳. تفسیر من وحی القرآن، علامه سید محمد حسین فضل الله، دارالملاک للطباعة و النشر.

چهار: تفسیر موضوعی**الف: فارسی**

۱. پیام قرآن، آیت الله مکارم شیرازی، انتشارات دارالکتب الاسلامیه. این کتاب در ۱۰ جلد و شامل موضوعات مختلفی از معارف قرآنی می باشد.
۲. تفسیر موضوعی ویژه جوانان (ج ۱). قرآن و هنر، دکتر علی نصیری، انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن.
۳. تفسیر موضوعی ویژه جوانان (ج ۲). اعجازها و شگفتی های علمی قرآن، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن.
۴. تفسیر موضوعی ویژه جوانان (ج ۳). قرآن و بهداشت روان، دکتر احمد صادقیان، انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن.
۵. تفسیر موضوعی ویژه جوانان (ج ۴). قرآن و ریاضیات، سید مرتضی علوی، انتشارات پژوهش های تفسیر و علوم قرآن.
۶. تفسیر موضوعی ویژه جوانان (ج ۵). قرآن و کیهان شناسی، دکتر

- سید عیسی مسترحمی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
۷. تفسیر موضوعی ویژه جوانان (ج ۶). شگفتی‌های پزشکی در قرآن، حسن رضا رضایی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
۸. اخلاق در قرآن (۳:۱)، آیت الله مکارم شیرازی، انتشارات امام علی بن ابیطالب علیه السلام.

ب: عربی

۱. نفحات القرآن، آیت الله مکارم شیرازی، این کتاب ترجمه پیام قرآن ایشان است.
۲. فی رحاب القرآن، آیت الله محمد مهدی آصفی.

پنج: معارف قرآن

الف: عقاید

۱. مجموعه مجلدات کتاب معارف قرآن، آیت الله مصباح یزدی، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.
۲. کتب موضوعی حجه الاسلام والمسلمین قرائتی مثل نماز و...

ب: احکام

- . فقه پژوهی قرآن، محمد فاکر میبیدی، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

ج: قصص

۱. قصه‌های قرآن، دکتر صالح قنادی، انتشارات المصطفی.
۲. قصص قرآن، سید محمد باقر حکیم، انتشارات المصطفی.

(عربی)

د: پرسش های قرآنی

۱. پرسش های قرآنی جوانان (۱) قرآن شناسی، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۲. پرسش های قرآنی جوانان (۲) مباحث اعتقادی، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۳. پرسش های قرآنی جوانان (۳) قرآن و علوم تجربی، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۴. پرسش های قرآنی جوانان (۴) روابط دختر و پسر، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۵. پرسش های قرآنی جوانان (۵) پیامبر مهر، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۶. پرسش های قرآنی جوانان (۶) مهدویت، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۷. پرسش های قرآنی جوانان (۷) قرآن و علوم طبیعی، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۸. پرسش های قرآنی جوانان (۸) قرآن و علوم انسانی، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۹. پرسش های قرآنی جوانان (۹) فلسفه احکام و تربیت انبیاء و اهل بیت (علیهم السلام)، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.

ه: شبهات قرآنی

۱. پرسش‌های قرآنی جوانان (ج ۱۰) - شبهات جدید، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۲. پرسش‌های قرآنی جوانان (ج ۱۱) - شبهات معاصر، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۳. پرسش‌های قرآنی جوانان (ج ۱۲) - شبهات روزآمد، جمعی از پژوهشگران قرآنی زیر نظر دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۴. شبهات جدید قرآنی، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات نشر معارف.

شش: قرآن و مستشرقان

- دیدگاه‌های محققان غربی را در مورد قرآن در کتاب‌های زیر می‌توان یافت:
۱. در سنامه استشرق، دکتر محمد حسن زمانی، انتشارات المصطفی.
 ۲. اسلام‌شناسی مستشرقان، دکتر محمد حسن زمانی، بوستان کتاب.

هفت: اعجاز

الف: اعجاز قرآن

قرآن که کتاب آسمانی و وحی شده بر پیامبر اسلام ﷺ است، معجزه جاوید اوست و سند همیشه زنده و حاضر برای حقانیت اسلام بوده است و جنبه‌های گوناگونی از اعجاز آن اثبات شده است (مانند فصاحت، بلاغت، عدم تعارض و تناقض در آن،

آهنگ عجیب آن و تأثیر فوق العاده بر انسان‌ها) و با پیشرفت علوم و فنون بشری، هر زمان بُعد تازه‌ای از اعجاز آن به اثبات می‌رسد. در زیر کتاب‌هایی در موضوع اعجاز ذکر می‌گردد:

فارسی

۱. اعجاز قرآن، علامه سید محمد حسین طباطبایی، ویراسته: علیرضا میرزا محمد، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی با همکاری مرکز نشر فرهنگی رجاء.

۲. مرزهای اعجاز، ابوالقاسم خویی، ترجمه آیت الله جعفر سبحانی.

عربی

۱. التمهید فی علوم القرآن، آیت الله محمد هادی معرفت، در جلد ۵ این مجموعه به بررسی اعجاز قرآن پرداخته شده است.

۲. البیان، آیت الله خویی، در جلد اول البیان به مباحث اعجاز قرآن اشاره شده است.

ب: اعجاز علمی قرآن

یکی از جنبه‌های اعجاز قرآن که در یک قرن اخیر مورد توجه دانشمندان قرار گرفته است، جنبه اعجاز علمی قرآن است. آری قرآن مثال‌ها و مطالب علمی فراوانی ارائه می‌کند که با جدیدترین قوانین و نظریات اثبات شده علمی، موافقت دارد و همین نکته عجیب مورد توجه دانشمندان مسلمان، مفسران، حتی بسیاری از پزشکان، مهندسان مسلمان و غیر مسلمان قرار

گرفته است؛ تا آنجا که بسیاری از غربی‌ها مجذوب این بُعد علمی قرآن شدند و به حقانیت اسلام پی بردند و به دین اسلام مشرف شدند. از این رو بسیاری از مفسران شیعه و سنی کوشش کردند با کنار هم گذاردن مطالب علمی و آیات قرآن، اعجاز علمی قرآن را اثبات کنند.

کتاب‌هایی که در این زمینه نگارش یافته، فراوان است مانند:

فارسی

۱. اشارات علمی اعجاز‌آمیز قرآن (کیهان‌شناخت - زیست‌شناخت - پزشکی)، محمدعلی رضایی اصفهانی، دفتر نشر معارف.

۲. اعجاز‌ها و شگفتی‌های علمی قرآن، محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

عربی

۱. الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم، لیبیب بیضون، بیروت.
 ۲. التمهید فی علوم القرآن، آیت الله محمد هادی معرفت، در جلد ۶ این مجموعه علوم قرآنی به مباحث اعجاز علمی قرآن مطرح شده است.

هشت: مجلات قرآنی

الف: فارسی

۱. دوفصلنامه علمی پژوهشی «آموزه‌های قرآنی»، دانشگاه علوم اسلامی رضوی - مشهد.
۲. فصلنامه علمی پژوهشی «پژوهش‌های قرآنی»، دفتر تبلیغات اسلامی، مشهد.
۳. دوفصلنامه علمی ترویجی «قرآن پژوهی خاورشناسان»، مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی و جامعه المصطفی العالمیه، قم.
۴. دوفصلنامه علمی ترویجی «قرآن و علم»، مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی و جامعه المصطفی العالمیه، قم.
۵. دوفصلنامه تخصصی «پژوهش‌های میان‌رشته‌ای قرآن کریم»، سازمان فعالیتهای قرآنی دانشجویان کشور (جهاد دانشگاهی)، تهران.

ب: عربی

۱. الاعجاز العلمی فی القرآن والسنه، رابطه العالم الاسلامی، این مجله در پایگاه خودش قابل مشاهده است.
۲. دراسات الاستشراقیه، المركز الاسلامیه للدراسات الاستراتجیه، عراق، آستان مقدس حضرت ابوالفضل علیه السلام.

نُه: نرم افزارهای قرآنی

۱. «جامع تفاسیر نور ۳»، مشتمل بر ۲۱۹۲ جلد کتاب تفسیری شامل اکثر تفاسیر شیعه و سنی و ۲۹ ترجمه در ۱۲ زبان رایج

دنیا، تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.
 ۲. «مشکوه الانوار»، مشتمل بر ۵۰۲ عنوان کتاب در حدود ۶۰۰ جلد از منابع مهم فارسی و عربی علوم قرآنی، تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۳. «مهر قرآن» مجموعه آثار دکتر محمد علی رضایی اصفهانی و مجموعه آثا مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی، مشتمل بر بیش از ۹۶ عنوان کتاب در بیش از ۲۰۰ جلد کتاب تفسیری و قرآنی به زبان فارسی و عربی و بیش از ۲۰۰ مقاله علمی به زبان‌های فارسی - عربی - انگلیسی، تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۴. نرم افزار «مجلات تخصصی» (قرآن و علم - قرآن پژوهی خاورشناسان) تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

ده: پایگاه‌های قرآنی

۱. منابع قرآن در اینترنت

www.quran.org.uk

این پایگاه یکی از بهترین پایگاه‌ها در زبان انگلیسی است که مطالب خود را به خوبی دسته‌بندی کرده است. حجم مطالب بسیار چشم‌گیر بوده و در برخی موارد به پایگاه‌های دیگر پیوند خورده است. در مجموع می‌توان این پایگاه را دایره‌المعارف نسبتاً کاملی درباره‌ی قرآن دانست.

۲. پایگاه قرآن کریم

www.holyquran.net

یکی از پایگاه‌های خوب و ارزشمند در زبان عربی، پایگاه قرآن کریم است که در حوزه تفسیر، تدبر، علوم قرآنی، قرآن و علم و دیگر موضوعات قرآنی مطالبی عرضه کرده است. در این پایگاه چند دوره‌ی تفسیر قرآن از جمله تفسیر المیزان و مجمع‌البیان قرار داده شده است. در این پایگاه جست و جودر متن تفسیر المیزان به طور کامل و در تفاسیر مجمع‌البیان، نورالثقلین و تقریب القرآن در بعضی از سوره‌ها امکان پذیر است.

۳. پایگاه الاسلام

www.SI-islam.org

این پایگاه به زبان انگلیسی است که مسلمانان مقیم آمریکا آن را پشتیبانی می‌کنند و می‌توان آن را بزرگ‌ترین پایگاه شیعی به زبان انگلیسی دانست. بیشتر پایگاه‌های دیگر، کتاب‌های خود را به این پایگاه پیوند داده و یا از آن استفاده کرده‌اند.

۴. پایگاه تحقیقاتی القرآن

www.quranstudies.ir

پایگاه تحقیقاتی القرآن از زیرشاخه‌های مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام در شهر اصفهان است که در ارتباط با قرآن کریم فعالیت می‌کند. هدف از تأسیس این پایگاه اطلاع‌رسانی به عموم مردم، متخصصان و عاشقان به قرآن کریم است.

نهایت سعی این پایگاه بر این اصل بنیاد نهاده شده که قرآن را از دیدگاه اهل بیت علیهم‌السلام و به صورت جامع و کامل نشان داده و براساس آن نشر داده شود.

۵. پایگاه مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی

www.quransc.com

این پایگاه علاوه بر معرفی آثار قرآنی مرکز، بخش کتابخانه و پرسش و پاسخ قرآنی دارد که متن آنها نیز قابل دسترسی است.

۶. پایگاه دو فصلنامه‌های علمی ترویجی «قرآن و علم» و «قرآن پژوهی

خاورشناسان»

www.quran-journal.com

در این پایگاه که به ۴ زبان پشتیبانی می‌شود، متن کامل مقالات دو مجله فوق از شماره نخست تا آخرین شماره منتشر شده قابل دسترسی است.

فصل چہارم
مطالعات تخصصی

مقدمه

پژوهش‌های تخصصی قرآنی، برای فرهیختگان این رشته مناسب است یعنی دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد به بالا و طلاب درس خارج که مقدمات لازم را در زمینه‌ی تفسیر و علوم قرآن (در حد مطالعات نیمه تخصصی که گذشت) فراگرفته‌اند. برای این گونه افراد مطالعه منابع زیر مناسب است:

يك: علوم قرآن

۱. التمهید فی علوم القرآن، آیت الله محمد هادی معرفت، انتشارات اسلامی و انتشارات التمهید.
۲. الاتقان فی علوم القرآن، جلال الدین سیوطی، دارالفکر، بیروت.
۳. التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، آیت الله محمد هادی معرفت الجامعة الرضويه للعلوم الاسلامیة.
۴. بطن پژوهی قرآن، سید حیدر طباطبایی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
۵. پژوهشی در اعجاز علمی قرآن (۲۰۱)، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

دو: مباحث جدید قرآنی

۱. منطق تفسیر (۴) مباحث زبان قرآن و هرمنوتیک، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات بین‌المللی المصطفی.
۲. منطق تفسیر (۵) قرآن و علوم جدید، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات بین‌المللی المصطفی.
۳. زبان قرآن و متدلوزی فهم آن، محمدباقر سعیدی روشن، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. زبان دین و قرآن، دکتر ابوالفضل ساجدی، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله.
۵. قرآن و عهدین، دکتر علی‌الشیخ، انتشارات حوزه علمیه خواهران.

سه: روش‌شناسی

۱. مبانی تفسیر فریقین، دکتر فتح‌الله نجارزادگان، انتشارات سمت.
۲. منطق تفسیر (۳)، روش تحقیق در تفسیر و علوم قرآن، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.
۳. مکاتب تفسیری، حجت الاسلام والمسلمین علی اکبر بابایی، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴. روش‌شناسی تفسیر، رجبی و دیگران، (شامل برخی مبانی و قواعد تفسیر است) انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۵. مبانی تفسیر قرآن، دکتر سیدرضا مؤدب، انتشارات دانشگاه قم.

چهار: تفسیر ترتیبی

۱. تفسیر المیزان، علامه طباطبایی رحمته الله علیه، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان. (فارسی و عربی)
 ۲. تفسیر مجمع البیان، مرحوم طبرسی، المكتبة الاسلامية (فارسی و عربی)
 ۳. تفسیر نورالثقلین، عروسی حویزی، انتشارات اسماعیلیان.
 ۴. تفسیر کشاف، زمخشری، دارالکتب عربی.
 ۵. تفسیر فی ظلال القرآن، سید قطب، دار احیاء التراث العربی.
 ۶. تفسیر المنار، رشید رضا، دارالکتب العلمیه.
 ۷. التفسیر الترویجی للقرآن، انور الباز، دارالنشر للجامعات.
- تذکر:** در این مرحله مناسب است که مطالعات تفسیری به صورت تطبیقی (بین کتب شیعه و اهل سنت) صورت گیرد.

پنج: تفسیر موضوعی**الف: فارسی**

۱. منشور جاوید، آیت الله جعفر سبحانی، دفتر انتشارات اسلامی. این کتاب چهره تازه‌ای از تفسیر قرآن یا نخستین تفسیر موضوعی به زبان فارسی است. در این کتاب حدود بیست موضوع از مباحث عقلی و اجتماعی و اخلاقی قرآن که مورد توجه عموم و نسل جوان است، در ۱۴ جلد بررسی شده و به صورت روشن و موضوعی مورد بررسی قرار گرفته است.
۲. تفسیر موضوعی قرآن مجید، آیت الله جوادی آملی، مرکز نشر اسراء.

- این تفسیر موضوعی در ۱۷ جلد با موضوعات متنوع منتشر شده است.
۳. معارف قرآن، آیت الله مصباح یزدی، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه. تاکنون بیش از ۱۰ جلد از این کتاب منتشر شده است.
۴. تفسیر تطبیقی (مبحث امامت)، دکتر فتح الله نجارزادگان، انتشارات المصطفی.
۵. تفسیر موضوعی میان رشته‌ای قرآن و تربیت. محمد علی رضایی اصفهانی. در ۶ جلد. انتشارات تلاوت، ۱۳۹۴ ش

ب: عربی

۱. مفاهیم القرآن، آیت الله جعفر سبحانی. این کتاب در ۱۰ جلد منتشر شده است.
۲. منیة الطالبین فی تفسیر القرآن المبین، آیت الله جعفر سبحانی. این تفسیر نیز در ۳۰ جلد منتشر شده است.

شش: معارف قرآن

الف: فقهی. حقوقی

فارسی

۱. آیات الاحکام تطبیقی (فقه القرآن)، محمد فاکر میبیدی، انتشارات المصطفی.
۲. حقوق و سیاست در قرآن، محمد تقی مصباح یزدی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه.

عربی

۱. تفسیر جامع آیات الاحکام، زین العابدین قربانی، نشر سایه.
این کتاب شرح و تفسیر آیاتی از قرآن کریم است که در بردارنده احکام شرعی فرعی و به اصطلاح مسائل فقهی است که در ۱۲ جلد منتشر شده است.

ب: سیاست

۱. فلسفه و نظام سیاسی اسلام، دکتر عبدالله حاج صادقی، انتشارات زمزم هدایت.

۲. مبانی معرفتی تفسیر سیاسی قرآن کریم، ابوالحسن حسینی، انتشارات پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

ج: اجتماع

۱. سنت‌های تاریخ و فلسفه اجتماعی در مکتب قرآن، سید محمد باقر صدر، مقدمه و تنظیم و پاورقی جلال‌الدین علی‌الصغیر، ترجمه و نگارش حسین منوچهری، مرکز نشر فرهنگی رجاء.
۲. ظهور و سقوط تمدن‌ها از دیدگاه قرآن، علی کرمی، با مقدمه آیت‌الله مکارم شیرازی، نشر مرتضی.

د: مدیریتی

۱. مدیریت از منظر قرآن و سنت، سید صمصام‌الدین قوامی، دبیرخانه مجلس خبرگان.
۲. مدیریت از دیدگاه قرآن و حدیث، سید احمد خاتمی، دفتر

انتشارات اسلامی.

ه: پزشکی و طب

فارسی

۱. آموزه‌های تندرستی در قرآن، حسن رضا رضایی، انتشارات عطراگین.

۲. اولین دانشگاه و آخرین پیامبر، دکتر سیدرضا پاک‌نژاد، کتابفروشی اسلامیة.

۳. خلقت انسان از نظر قرآن، محمدتقی مصباح یزدی، انتشارات شفیق.

۴. قرآن و بهداشت روان، احمد صادقیان، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.

هفت: اعجاز

الف: اعجاز قرآن

در قرآن از معجزه با عنوان «آیه» (انبیاء / ۵) و بیّنه (اعراف / ۷۳) و برهان (قصص / ۳۲) و سلطان (ابراهیم / ۱۱) یاد شده است، اما در اصطلاح معجزه (آیه، بیّنه، برهان) عبارت از چیزی (کار، سخن، شیء) است که این ویژگی‌ها و عناصر را داشته باشد: الف) خارق عادت باشد؛ یعنی قوانین عادی طبیعت را نقض کند. ب) مدعی منصب الهی و پس از ادعای آن واقع شود. پ) همراه با تحدّی و مبارزه طلبی باشد.

ت) مغلوب واقع نشود و دیگران نیز از آوردن مثل آن عاجز باشند.

ث) برای اثبات امور ممکن باشد.

ج) از امور شر نباشد که موجب ضرر به دیگران شود؛ چون با هدف معجزه یعنی هدایت، سازگار نیست.

چ) گواه صدق مدعی باشد؛ یعنی آنچه ادعا شده همان واقع شود.^۱

کتاب‌های زیر برای آشنایی بیشتر با اعجاز قرآن مناسب هستند:

۱. اعجاز قرآن، سید رضا مؤدب، احسن الحدیث، قم.

۲. معجزه‌شناسی، محمد باقر سعیدی روشن، مرکز نشر آثار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.

۴. اعجاز قرآن از دیدگاه مستشرقان، رئیس اعظم شاهد، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی.

۵. کتاب‌شناسی اعجاز قرآن، دکتر محمد علی رضایی کرمانی، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ب: اعجاز علمی قرآن

مقصود از اعجاز علمی قرآن آن است که آیاتی در قرآن وجود

۱. برای آشنایی بیشتر رک به: علوم قرآن (۲) اعجاز در علوم طبیعی و انسانی، انتشارات المصطفی.

دارد که نوعی رازگویی علمی است؛ یعنی مطلبی علمی را که قبل از نزول آیه کسی از آن اطلاع نداشته، بیان می‌کند، به طوری که مدت‌ها بعد از نزول آیه، دانشمندان علوم تجربی آن را کشف می‌کنند و این مطلب علمی با وسایل عادی در عصر نزول قابل اکتساب نبود.

پس اگر قرآن در مورد مطلبی علمی خبر داده باشد که در کتاب‌های آسمانی گذشته بدان اشاره شده و یا در مراکز علمی یونان، ایران و ... در لابه‌لای کتاب‌های علمی و آرای دانشمندان آمده و احتمالاً از راهی به محیط حجاز عصر نزول راه یافته باشد و یا به طور طبیعی با وسایل آن زمان و یا به صورت غریزی قابل فهم بوده باشد، این امور معجزه‌ی علمی به شمار نمی‌آید.

کتاب‌های زیر برای آشنایی بیشتر با اعجاز علمی قرآن مناسب هستند:

۱. پژوهشی در اعجاز علمی قرآن (دو جلد)، محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن. (این کتاب تاکنون بارها تجدید چاپ شده و ۶ جایزه کتاب کشور ایران را دریافت کرده است).

۲. علوم قرآن (۲) اعجاز در علوم طبیعی و انسانی، محمدعلی رضایی اصفهانی، انتشارات المصطفی.

عربی

۱. التمهید فی علوم القرآن، ج ۶، (ویژه اعجاز علمی قرآن)، آیت الله محمد هادی معرفت، انتشارات التمهید.
۲. الاعجاز العلمی فی القرآن، د. لیبیب بیضون، ماجستیر فی العلوم، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، بیروت.
۳. الاعجاز التربوی فی القرآن الکریم، مصطفی رجب، اردن.

هشت: مطالعات قرآنی در غرب

۱. قرآن و مستشرقان، دکتر محمد حسن زمانی، بوستان کتاب.
۲. تاریخ‌گذاری قرآن، دکتر محمد جواد اسکندرلو، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
۳. بررسی دایره‌المعارف قرآن لیدن، اصل این کتاب در فارسی به عنوان «دایره‌المعارف قرآن» منتشر شده و نقد مقالات این دایره‌المعارف در مجله «قرآن پژوهی خاورشناسان» منتشر می‌شود.
۴. بررسی دایره‌المعارف اولیور لیمن، اصل این کتاب در فارسی به عنوان «دانش‌نامه قرآن» منتشر شده و نقد مقالات این دایره‌المعارف در مجله «قرآن پژوهی خاورشناسان» منتشر می‌شود.

نه: مجلات

۱. فصلنامه علمی پژوهشی «تحقیقات قرآن و حدیث»، دانشگاه الزهراء ع.ا.س.
۲. دو فصلنامه علمی پژوهشی «قرآن‌شناخت»، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله.

۳. دوفصلنامه علمی تخصصی «قرآنت پژوهی»، جامعه المصطفی العالمیه، قم.

۴. دوفصلنامه علمی پژوهشی «آموزه‌های قرآنی»، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد.

۵. دوفصلنامه علمی ترویجی «قرآن پژوهی خاورشناسان»، مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی و جامعه المصطفی العالمیه، قم.
(متن مقالات این مجله در سایت www.quran-journal.com موجود است).

۶. مجله «الاعجاز العلمي»، هیئت الاعجاز العلمي فی القرآن والسنة، رابطة العالم الاسلامی، عربستان، مکه المكرمة. (متن مقالات اکثر شماره‌های مجله در سایت نوران رابطة العالم الاسلامیة www.nooran.org موجود است).

۷. فصلنامه «بینات»، مؤسسه امام رضا علیه السلام، ایران، قم، (در برخی شماره‌های این مجله مقالاتی در مورد اعجاز علمی قرآن وجود دارد).

۸. دوفصلنامه علمی ترویجی «قرآن و علم»، مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی و جامعه المصطفی العالمیه، قم.

(متن مقالات این مجله در سایت www.Quran-journal.com موجود است).

۹. دوفصلنامه تخصصی «پژوهشهای میان‌رشته‌ای قرآن کریم»، سازمان فعالیتهای قرآنی دانشجویان کشور (جهاد دانشگاهی)، تهران.

۱۰. اسلامیة المعرفة

این مجله زیر نظر «المعهد العالمی للفکر الاسلامی» در زمینه اسلامی سازی علوم انسانی بر اساس قرآن از سال ۱۹۹۵ میلادی منتشر می‌شود.

۵۵: نرم افزارها

۱. «جامع تفاسیر نور ۳»، مشتمل بر ۲۱۹۲ جلد کتاب تفسیری شامل اکثر تفاسیر شیعه و سنی و ۲۹ ترجمه در ۱۲ زبان رایج دنیا، تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۲. «مشکوه الانوار»، مشتمل بر ۵۰۲ عنوان کتاب در حدود ۶۰۰ جلد از منابع مهم فارسی و عربی علوم قرآنی، تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۳. مجلات تخصصی «قرآن و علم - قرآن پژوهی خاورشناسان»، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۴. «مجموعه آثار آیت الله مکارم شیرازی»، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۵. «مجموعه آثار آیت الله سبحانی»، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۶. «مهر قرآن» مجموعه آثار دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی و مجموعه آثا مرکز پژوهشی قرآن کریم المهدی، مشتمل بر بیش از ۹۶ عنوان کتاب در بیش از ۲۰۰ جلد کتاب تفسیری و قرآنی به زبان فارسی و عربی و بیش از ۲۰۰ مقاله علمی به زبان‌های فارسی - عربی - انگلیسی، بخش نگارخانه این نرم افزار مشتمل

برفایل‌های صوتی و تصویری در حوزه تفسیر، سخنرانی‌های علمی و کارگاه‌های تربیت محقق و مدرس تفسیر و علوم قرآن می‌باشد، تولید مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

۷- نرم افزار «قرآن و مستشرقان»، مرکز مطالعات و تحقیقات نستوه در شهر مشهد با همکاری مرکز پژوهش‌های قرآنی المهدی در قم این اثر ارزشمند را به جامعه علمی کشور تقدیم نموده است. این نرم افزار در هشت فصل به نقد و بررسی آراء مستشرقان می‌پردازد.

یازده: پایگاه‌ها

۱. المعهد العالمی للفکر الاسلامی؛ www.iiit.org
۲. موسوعة الاعجاز العلمی فی القرآن و السنه؛ www.55a.net
۳. کانون گفتگوی قرآن؛ www.askquran.ir
۴. پژوهشکده اعجاز قرآن؛ www.sbu.ac.ir
۵. تبیان؛ www.tebyan.net
۶. مکنون الاعجاز العلمی فی القرآن؛ www.maknoon.com
۷. موسوعة الکحیل للإعجاز العلمی؛ www.kaheel7.com

فصل پنجم شیوه‌های اجرایی

مقدمه

بعد از آگاهی از مراحل پژوهش در دانش های قرآنی، ضروری است که با شیوه های اجرایی آن نیز آشنا شویم و یک شیوه متناسب با شرایط خویش را انتخاب کنیم. البته شیوه های تحقیق در تفسیر و علوم قرآن (به ویژه در سطح تخصصی) متنوع است که بیان همه ی آنها از حوصله این نوشتار خارج است.^۱ از این رو در این جا به صورت مختصر به چند شیوه اشاره می کنیم.

الف: شیوه فردی

اگر شخصی نتواند پژوهش های قرآنی جمعی انجام دهد یا در محیطی قرار داشته باشد که شرایط آماده نباشد، یا روحیه کار جمعی نداشته باشد، می تواند از شیوه فردی استفاده کند. بدین صورت که در هر مرحله (عمومی - نیمه تخصصی - تخصصی) به

موارد زیر عمل کند:

۱. ر.ک: منطق تفسیر قرآن (۳)، روش های تحقیق در تفسیر و علوم قرآن.

۱. آماده سازی منابع.
 ۲. مطالعه منظم (طی برنامه روزانه یا هفتگی).
 ۳. مطالعه هماهنگ منابع مثلاً کتاب های علوم قرآن و تفسیر با هم مطالعه شود نه اینکه اول کتاب تفسیر بخواند سپس علوم قرآن را شروع کند.
 ۴. خط کشی زیر مطالب مهم و خلاصه برداری از متون.
 ۵. استفاده از شیوه های شنیداری و دیداری در کنار خواندن منابع. برای مثال برخی ترجمه های قرآن و نیز تفاسیر قرآنی، پرسش و پاسخ های قرآنی به صورت نرم افزار صوتی آماده شده و که با تهیه آن که می توان در فرصت های مناسب از آن ها استفاده کرد.^۱
- تذکر:** در این شیوه مناسب است قرآن پژوه تلاش کند که از محضر استادان خصوصی یا عمومی بهره گیرد و برخی از دروس به ویژه علوم قرآن و روش شناسی را در کلاس درس بیاموزد.

ب: شیوه جمعی (حلقه های مطالعاتی)

- این شیوه مناسب ترین راه برای کسانی است که می توانند به صورت گروهی کار کنند. در این شیوه مراحل زیر طی می شود:
۱. تشکیل گروه قرآنی (۳ تا ۵ نفر) از میان افراد علاقمندی که حاضرند یک برنامه منظم قرآن پژوهی داشته باشند.
 - تذکر: هم سطح بودن افراد (از نظر علمی) ضروری است.
 ۲. تقسیم کار بین اعضاء، برای مثال در مورد تفسیر تخصصی

۱. ر.ک: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور.

- هر کدام از اعضا يك تفسیر را انتخاب و مطالعه و خلاصه برداری کرده و در جلسه به دیگران عرضه می‌کنند.
۳. تشکیل جلسات منظم گروه (روزانه یا هفتگی)
۴. پیش مطالعه هر کدام از اعضای گروه.
۵. خط کشیدن زیر مطالب مهم و خلاصه برداری از متون.
۶. ارائه مطالب آماده شده هر يك از اعضا در جلسه به دیگران (به صورت مکتوب و شفاهی).
۷. نقد و بررسی مطالب ارائه شده در جلسات.
۸. استفاده از استاد راهنما در جلسات (در صورت امکان).
۹. نگارش نتایج جلسه توسط هر يك از اعضا و تدوین آن‌ها.
- تذکر: در این شیوه همچون شیوه فردی لازم است به هماهنگی در مطالعه منابع و استفاده از شیوه‌های شنیداری و دیداری و بهره‌برداری از درس اساتید خصوصی و عمومی توجه شود.

ج: شرکت در رشته‌های تخصصی

این شیوه مطلوب‌ترین راه برای مطالعه‌ی نظام‌مند هر رشته علمی است. برخی از مراکز علمی معتبر تفسیر و علوم قرآن عبارتند از:

۱. مرکز آموزش تخصصی تفسیر و علوم قرآن حوزه قم، زیر نظر حضرت آیت الله مکارم شیرازی.
- مسئول: حجت الاسلام والمسلمین حمید ملکی.
- آدرس: قم، خیابان معلم، مدرسه امام کاظم علیه السلام.

تلفن: ۰۲۵- ۳۷۷۴۰۸۰۲

۲. مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث، وابسته به جامعه المصطفی العالمیه.

مسئول: حجت الاسلام والسلمین دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.

آدرس: قم، خیابان ۱۹ دی (باجک)، فلکه جهاد، مجتمع آموزش عالی امام خمینی رحمته الله علیه، تلفن: ۰۲۵- ۳۷۱۱۰۲۵۱

۳. موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه، «رشته علوم قرآن». تلفن: ۰۲۵- ۳۲۱۱۳۶۵۸

۴. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، «رشته تفسیر». تلفن: ۰۲۵- ۳۲۱۱۱۱

۵. کلیه اصول الدین. ۰۲۵- ۳۷۷۷۳۵۲۵

۶. دانشگاه تفسیر و معارف قرآن کریم.

تلفن: ۰۲۵- ۳۷۷۷۱۸۸۲

۷. دانشگاه قم (تربیت مدرس). ۰۲۵- ۳۲۸۵۳۳۱۱

فصل ششم

شیوه‌های برداشت از قرآن کریم

الف: روش برداشت عمومی از قرآن

مقدمه

پیش از آغاز بحث، نخست کلیدواژه‌های این نوشتار را توضیحی کوتاه می‌دهیم:

۱. برداشت: در اینجا مقصود، فهم و تفسیر قرآن کریم است.
۲. منطق: در اصطلاح، علم منطق وسیله‌ی قانونی است که مراعات آن، فکر را از خطاها باز می‌دارد. در اینجا مقصود مبانی، قواعد و روش‌ها در فهم و تفسیر قرآن است که مراعات آنها موجب ارایه‌ی تفسیر معتبری از قرآن می‌شود.
۳. فهم: این واژه دو کاربرد دارد: گاهی به معنای تدبّر و برداشت فرد از متن است، گاهی علاوه بر معنای اول، بیان آن را نیز در بر می‌گیرد که در این صورت با معنای تفسیر همسان می‌شود. در اینجا معنای اول مراد است.

۴. تفسیر: توضیح معانی آیات قرآن و بیان اهداف و مقاصد خدای بزرگ از آنها است، به عبارت دیگر بیان مراد استعمالی آیات و

کشف مراد جدی آنها^۱.

۵. روش تفسیری: مقصود از «روش»، استفاده از ابزار یا منبع خاص، در تفسیر قرآن است که معانی و مقصود آیه را روشن ساخته و نتایج مشخصی را به دست دهد. به عبارت دیگر: چگونگی کشف و استخراج معانی و مقاصد آیات قرآن را، «روش تفسیر قرآن» می‌گویند.

۶. گرایش تفسیری: مقصود تأثیر باورهای مذهبی، کلامی، جهت‌گیری‌های عصری و سبک‌های پردازش در تفسیر قرآن است که بر اساس عقاید، نیازها، ذوق، سلیقه و تخصص علمی مفسر شکل می‌گیرد.

فهم و برداشت هر متن، مقدمات، مبانی، روش و شرایطی دارد که اگر رعایت شود، فهم صحیح و معتبر از متن حاصل می‌شود و اگر رعایت نشود، مسیر فهم را به بیراهه می‌برد و برداشت و تفسیری غیر حقیقی از متن و مقصود نویسنده ارائه می‌کند.^۲

برداشت از قرآن کریم یا به عبارت دیگر فهم و تفسیر متن مقدس مسلمانان نیز از این قاعده مستثنی نیست. بنابراین لازم است که در پی ریزی نظام‌واره‌ای برای منطق فهم و تفسیر قرآن باشیم.

.....

۱. برای اطلاع بیشتر از تعریف‌های تفسیر رک: تفسیر المیزان، ج ۱، مقدمه، ص ۴؛ درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۳۵، ۳۹ و درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، ص ۲۳؛ الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۴۲۶؛ تفسیر مجمع البیان، ج ۱، ص ۱۳.

۲. برای اطلاع بیشتر از تعریف‌های فوق رک به منطق تفسیر قرآن، ج ۲، ص ۲۲.

البتّه فقدان فهم و تفسیر قرآن یا عدم رعایت آن موجب لغزش‌ها و آسیب‌هایی می‌شود که در برخی از تفسیرها شاهد آن بوده‌ایم، بنابراین لازم است که سنجش‌های فهم و تفسیر روشن شود و آسیب‌ها و موانع فهم مشخص گردد تا مفسر قرآن، گرفتار آن دام‌ها نگردد.

منطق تفسیر قرآن، موضوعی نوظهور است که در حوزه‌ی تفسیر مطرح می‌گردد. قابل ذکر است که در مورد زیرمجموعه‌های آن در برخی کتاب‌ها مطالبی بیان شده است و ریشه‌های اصلی بحث را در برخی آیات و احادیث و برخی مقدمه‌های تفسیرها و مقالات می‌توان پیدا کرد. که در صورت نیاز به آنها اشاره خواهد شد.

منطق فهم و تفسیر قرآن یا شیوه‌ی صحیح برداشت از قرآن برای آنکه برداشت صحیح از قرآن داشته باشیم، ناچاریم که حداقل مراحل زیر را طی کنیم:

یکم) آماده‌سازی زیرساخت‌های تفسیر و کسب آمادگی‌ها و مقدمات

۱. به دست آوردن شرایط مفسر قرآن

از جمله: تسلط بر ادبیات عرب (صرف، نحو، لغت و ...)، آگاهی از شأن نزول آیات، اطلاع از علوم قرآن، علم فقه، علم اصول فقه، آگاهی از احادیث و مراجعه به آنها، علم به قرائت‌های قرآن، آگاهی از بینش‌های فلسفی، علمی، اجتماعی و اخلاقی و آشنایی با تفاسیر.

تفسیر قرآن مانند هر علم دیگر نیازمند تخصص است و کسی که بدون شرایط لازم به سراغ تفسیر قرآن برود، همچون کسی است که بدون تخصص به جراحی قلب پردازد که در نظر عقلا ناپسند است. در مورد قرآن، چنین کاری موجب تفسیر به رأی می‌گردد که ممنوع است. برای اطلاع از کمیّت و کیفیت این شرایط و دیدگاه‌های دیگر در این زمینه، به کتاب‌هایی مانند الاتقان فی علوم القرآن از سیوطی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن از نگارنده، روش‌شناسی تفسیر از محمود رجبی و دیگران، شروط و آداب تفسیر و مفسّر از کامران ایزدی می‌توان مراجعه کرد.

۲. تفکر، تعقل و تدبّر در آیات قرآن

قرآن کریم در موارد متعددی افراد را به تفکر در آیات^۱ یعنی اندیشه‌ورزی در جزئیات و مقدمات و علل و زمینه‌ها فرا می‌خواند و در برخی آیات افراد را به تعقل در آیات^۲ یعنی اندیشه‌ورزی در امور کلی فرا می‌خواند. گاهی اوقات افراد را به تدبّر یعنی پیامدهای امور فرا می‌خواند.^۳ البته هر سه مورد فوق برای فهم آیات و برداشت از آنها لازم است.

برای مثال اگر قرآن به سرگذشت عذاب‌آلود قوم عاد اشاره می‌کند، ما باید در مورد زمینه‌ها و علل جزئی این حادثه تفکر

۱. نک: اعراف / ۱۷۶، یونس / ۲۴، رعد / ۳، نحل / ۴۴ و ۶۹، روم / ۲۱، زمر / ۴۲، جائیه / ۱۳، حشر / ۲۱.

۲. نک: یوسف / ۲، انبیاء / ۱۰ و ۶۷، زخرف / ۳.

۳. نک: نساء / ۸۲، محمد / ۲۴، مؤمنون / ۱۸، ص / ۲۹.

کنیم. نیز در مورد سنت و قانون کلی الهی در مورد اقوام سرکش در طول تاریخ، تعقل نماییم و در مورد پیامدهای این حادثه تاریخی و تأثیر آن در سرنوشت افراد و ملت‌ها تدبّر کنیم و در مجموع عبرت‌های این حوادث را به دست آوریم و بیان کنیم؛ این نوع برخورد با آیات به برداشت‌های جالبی منتهی می‌شود که اگر با رعایت ضوابط صورت گیرد، قابل انطباق بر هر زمان و مکان مشابه است.

دوم) انتخاب مبانی در تفسیر

در این مورد لازم است به این پرسش‌های اساسی پاسخ داده شود:

۱. آیا تفسیر قرآن جایز است؟ (جواز به معنای امکان یا جواز به معنای جواز شرعی).

۲. آیا ظواهر قرآن حجت است؟

۳. آیا قرآن علاوه بر ظاهر، باطن یا باطن‌هایی دارد، یعنی آیا قرآن دارای ساحت‌های معرفتی و چند لایه است؟ یا یک ساحت دارد؟

۴. آیا قرآن تحریف شده است یا از تحریف مصون مانده است؟

۵. آیا استعمال لفظ بیشتر از یک معنا جایز است؟

۶. کدام منابع در تفسیر قرآن معتبر است؟ (قرآن، سنت پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم‌السلام، عقل، شهود و اجماع و اقوال صحابه و تابعین و ...).

۷. آیا خبر واحد، در ضوابط تفسیر آیات قرآن (همچون فقه) حجت است یا نه؟

۸. آیا قرآن کلامی منسجم و حکیمانه است؟ و در هر سوره اهداف مشخصی دنبال می شود؟

انتخاب یک مبنا و نظر برای هر یک از موارد بالا، برای مفسر لازم است، چرا که خط اساسی او را در تفسیر و برداشت های قرآنی مشخص می سازد و این مبنا همچون پیش فرضی، در تمام مراحل به یک مفسر یاری می رساند.

برای مثال اگر کسی ظاهر قرآن را حجت نداند و فقط تفسیر را منحصر به معصوم بداند، هر کجا که قرائن روایی وجود ندارد، نمی تواند به استفاده از قرائن عقلی تفسیر کند و از آیات برداشت نماید. مثال دیگر اگر کسی شهود عرفانی و اجماع و اقوال صحابه و تابعین را در تفسیر معتبر و حجت بداند، تفسیر او رنگ خاصی به خود می گیرد؛ اما اگر اینها را معتبر نداند و در پی قرائن عقلی و سنت پیامبر ﷺ و اهل بیت علیهم السلام باشد، تفسیر و برداشت او جهت و رنگ دیگری می گیرد.

یادآوری: برای اطلاع از مبانی تفسیر و دیدگاه ها به کتاب های زیر مراجعه شود: روش شناسی تفسیر از محمود رجبی و دیگران، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن از نگارنده، اصول التفسیر و قواعد از شیخ خالد عبدالرحمن العک و مبانی و روش های تفسیر از دکتر محمد کاظم شاکر.

سوم) قواعد فهم و ضوابط تفسیر قرآن

قبل از برداشت و تفسیر قرآن لازم است قواعد تفسیری یا مؤثر در تفسیر قرآن را بشناسیم تا بتوانیم فهم معتبری از قرآن داشته باشیم؛ از جمله:

۱. قاعده سیاق، یعنی فضای حاکم بر آیه با توجه به آیات مرتبط قبل و بعد که در فهم آیه و تفسیر آن مؤثر است.

۲. قواعد ادبی که معمولاً در علوم صرف، نحو، معانی و بیان تبیین می‌شود.

۳. قواعد اصول فقه مثل عام و خاص، مجمل و مبین، مطلق و مقید و... که معمولاً در علم اصول فقه توضیح داده می‌شود.

۴. قواعد فقهی و معلومات فقهی برای فهم آیات الاحکام.

۵. قاعده ممنوعیت کاربرد اسرائیلیات در تفسیر، یعنی مفسر حق ندارد از مطالب یهود و مسیحیت برای تفسیر آیات کمک بگیرد. همان‌طور که کعب الاحبارها در طول تاریخ این کار را کرده‌اند و در برخی تفاسیر مثل تفسیر طبری وارد شده است.^۱

۶. قاعده عدم جواز کاربرد غیر علم (عادی) در تفسیر چرا که تفسیر، بیان کلام خداست و اسناد امور غیر علمی به خدا جایز نیست. از این رو برخی مفسران، تفسیر قرآن با خبر واحد ظنی را معتبر ندانسته‌اند.^۲

.....

۱. برای اطلاع از تفاوت سه واژه تفکر، تدبّر و تعقل نک: تفسیر نمونه، ج

۲۱، ص ۹- ۴۶۷ و کتاب انس با قرآن، ص ۱۱۵- ۱۱۲.

۲. نک: التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب؛ اسرائیلیات در تفسیر؛ پژوهشی

در باب اسرائیلیات در تفاسیر قرآن و ...

۷. ضوابط فهم و تفسیر معتبر قرآن مثل اینکه:
 الف) تفسیر قرآن مخالف آیات دیگر قرآن نباشد.
 ب) تفسیر قرآن مخالف سنت قطعی نباشد.
 ج) تفسیر قرآن مخالف عقل نباشد.
 د) تفسیر قرآن مخالف علم تجربی قطعی نباشد.
 اگر مفسر قرآن این قواعد و ضوابط را نشناسد، نمی‌تواند
 برداشت صحیح و معتبری از قرآن داشته باشد.
 برای مثال اگر مفسر قرآن قاعده پنجم را نداند یا رعایت نکند،
 ممکن است در داستان آدم و حوا روایتی را بپذیرد که می‌گویند
 زن از دنده چپ آدم پیدا شد در حالی که این روایت اسرائیلی و
 اصل آن در تورات است.^۱
 مثال دیگر: اگر مفسر قرآن قواعد ادبی یا اصولی یا فقهی را نداند،
 نه تنها در تفسیر آیات بلکه در ترجمه‌ی قرآن نیز با مشکل جدی
 روبرو می‌شود.^۲ البته ترجمه‌ی قرآن نوعی خلاصه‌ی تفسیر است.

.....
 ۱. تفسیر تبیان، ج ۱، ص ۱۴۷ (ذیل آیه ۳۹ بقره) و نیز نک: کتاب مقدس، سفر
 پیدایش، باب اول، شماره ۷ به بعد.

۲. ما موارد لغزش‌های مترجمان قرآن را در مورد فوق تحت عنوان «نقش دانش‌های
 مترجم در ترجمه قرآن» جمع‌آوری کرده‌ایم که در مجله «ترجمان وحی»، ش ۱۲ منتشر
 شده است.

یادآوری: برای اطلاع بیشتر از قواعد و ضوابط تفسیر به کتاب‌های زیر مراجعه کنید: مبانی و روش‌های تفسیر از دکتر محمد کاظم شاکر، روش‌شناسی تفسیر از محمود رجبی و دیگران، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن از نگارنده، قواعد التفسیر از خالد بن عثمان السبیت، اصول التفسیر وقواعد از شیخ خالد عبدالرحمن العک.

چهارم) شناخت روش‌های تفسیر معتبر و بهره‌گیری از آنها

مفسران قرآن بر اساس منبع خاصی که در تفسیر قرآن استفاده می‌کنند، روش خاصی را در تفسیر می‌پویند. این روش‌ها متفاوت است. پس برای فهم قرآن و تفسیر آن لازم است که روش‌های صحیح و معتبر شناخته شود و همچنین روش‌های غیر صحیح و غیر معتبر مشخص گردد تا برداشت و تفسیر ما به بیراهه نرود و گرفتار خطای روشی نشویم.

زیرا که انتخاب روش صحیح در تفسیر موضوعیت دارد، همان‌طور که علامه طباطبایی رحمته‌الله ذیل آیه ۷ آل عمران از حدیث زیر استفاده کرده‌اند.^۱

«مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ، فَقَدْ أَخْطَأَ؛ هِرْكَسٌ دَرْمُورِدِ الْقُرْآنِ بِرَأْسِاسِ بَرْدَاثِ شَخْصِي سَخْنِ بَغْوِيْدِ وَبِهِ وَاقِعٌ بَرَسِدِ [و مَطْلَبِ اَوْ صَحِيْحٌ بِاَشْدِ] بَاَزْ هَمْ خَطَا كَرْدِه اسْت.»^۲

یعنی اگر کسی با روش غلط اقدام به جراحی قلب بیمار کند و اتفاقاً

۱. تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۷۵.

۲. سنن ترمذی، کتاب تفسیر القرآن، ج ۴، حدیث ۲۹۶۱.

نتیجه خوب باشد، باز هم مورد سرزنش عقلا قرار می‌گیرد و از ادامه‌ی کار او جلوگیری می‌شود، زیرا نزد عقلا وجود پزشک متخصص و ابزار و اتاق عمل و شیوه‌ی صحیح عمل، برای هر جراحی لازم است. روش تفسیر نیز همین‌گونه است.

روش‌های معتبر فهم و تفسیر قرآن عبارت‌اند از:

۱. روش تفسیر قرآن با قرآن، مثل تفسیر المیزان علامه طباطبایی و تفسیر القرآنی للقرآن عبدالکریم خطیب.

۲. روش تفسیر قرآن با احادیث، مثل تفسیر البرهان محدّث بحرانی و تفسیر الدر المنثور سیوطی.

۳. روش تفسیر قرآن با عقل (برهان‌های قطعی عقل)، مثل تفسیر القران و العقل نور الدین اراکی.

۴. روش تفسیر قرآن با علوم تجربی قطعی، مثل تفسیر الجواهر طنطاوی.

۵. روش تفسیر اشاری قرآن (باطنی صحیح)، مثل تفسیر حقایق التفسیر سلّمی و تفسیر القرآن العظیم تستری و کشف الاسرار میبدی.

روش غیر معتبر در تفسیر قرآن همان روش تفسیر به رأی است که گاهی بر شیوه‌های فرعی برخی روش‌های فوق نیز سایه می‌افکند که در احادیث اسلامی به شدّت محکوم شده است.^۱

۱. نک: عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۱۶؛ بحار الانوار، ج ۸۹، ص ۱۰۷؛ تفسیر البرهان، ج ۱، ص ۱۹؛ تفسیر قرطبی، ج ۱، ص ۲۷ و کنز العمال، ج ۲، ص ۱۰.

روش تفسیر به رأی بدان معناست که مفسر قرآن بدون توجه به قرائن عقلی و نقلی (آیات دیگر قرآن و احادیث) به تفسیر قرآن پردازد و یا نظر خود را بر قرآن تحمیل کند. یعنی: تفسیر او برداشت شخصی باشد نه برداشت علمی.^۱

توضیح کامل این روش‌ها در حوصله‌ی این نوشتار نیست ولی تأثیر آنها را در فهم آیات قرآن نمی‌توان انکار کرد. از این رو به کار نبردن آنها در تفسیر و احتراز از تفسیر به رأی کاملاً ضروری است تا بتوانیم تفسیر معتبر و برداشت صحیحی از آیه داشته باشیم.

مثال: *إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ* (قدر/ ۱)

اگر این آیه بر اساس هر کدام از روش‌های فوق تفسیر شود، نکته و برداشت خاص تفسیری را به دنبال دارد:

الف) تفسیر قرآن به قرآن آیه: با مراجعه به آیه *شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ* (بقره/ ۱۸۵) روشن می‌شود که شب قدر در ماه رمضان است، همان طور که برکت آن شب و جداسازی امور از آیه ۳ و ۴ سوره دخان استفاده می‌شود.

ب) تفسیر روایی آیه: با مراجعه به احادیث و تفسیر روایی آیه روشن می‌شود که این شب، بیست و یکم یا بیست و سوم ماه رمضان است.^۲

ج) تفسیر باطنی آیه: در برخی از احادیث آمده است که *ليلة القدر*، فاطمه عليها السلام است^۳ و شاید مورد اشاره آیه باشد. همان طور که

۱. نک: درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، ص ۳۵۲-۴۱۰.

۲. تفسیر نورالثقلین، ج ۵، ص ۶۲۵-۶۲۶.

۳. اصول کافی، ج ۱، ص ۳۹۰ و بحارالانوار، ج ۴۳، ص ۶۵.

شب قدر ظرف نزول قرآن صامت است، فاطمه عَلَيْهَا ظرف نزول قرآن های ناطق یعنی ائمه عَلَيْهِمُ السَّلَام است یا همان طور که شب قدر نامعلوم است، قبر فاطمه عَلَيْهَا نیز نامعلوم است.

د) تفسیر علمی آیه: تفسیر علمی این آیه در تفسیر نمونه مورد توجه واقع شده که با طرح یک پرسش شروع می شود. با توجه به اختلافات طلوع و غروب خورشید در مناطق مختلف زمین، شب قدر در آمریکا چه موقع است و در نهایت نتیجه می گیرند که شب کره زمین هنگامی است که سایه آن یک دور می چرخد؛ پس شب قدر ۲۴ ساعت است.^۱ البته مانعی ندارد که یک آیه با روش های مختلف تفسیر شود و همه تفاسیر صحیح باشد، چون سطح معرفتی این روش ها با همدیگر متفاوت است، بلکه تفسیر کامل آیه با اعمال روش های معتبر امکان دارد و در آن صورت است که ما به تفسیر جامع آیه دست می یابیم.

یادآوری: برای مطالعه بیشتر در مورد روش های تفسیری می توانید به کتاب های زیر مراجعه کنید:

مبانی و روش های تفسیر قرآن از عباسعلی عمید زنجانی،
 درسنامه ی روش ها و گرایش های تفسیر قرآن از نگارنده، روش ها
 و گرایش های تفسیری از حسین علوی مهر، اتجاهات التفسیری
 فی القرن الرابع عشر از فهد بن عبدالرحمن بن سلیمان الرومی،
 درآمدی بر تفسیر علمی قرآن از نگارنده (در مورد روش تفسیر

.....

۱. تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۱۹۳.

علمی)، التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان از دکتر احمد عمر ابوحجر، التفسیر والمفسرون از دکتر ذهبی، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب از آیت الله معرفت، اصول التفسیر و قواعدہ از شیخ خالد عبدالرحمن العک، مذاهب التفسیر الاسلامی از گلدزیهر، روش‌های تفسیر قرآن از دکتر سید رضا مؤدب.^۱

پنجم) شناخت گرایش‌های تفسیر مفسران و استفاده از آنها در جای مناسب

مفسران قرآن بر اساس باورهای مذهبی-کلامی و جهت‌گیری‌های عصری و تخصص‌های علمی و سلیقه و علاقه شخصی، رنگ خاصی به تفسیر خود می‌دهند که موارد زیر را شکل می‌دهد:

۱. مذاهب تفسیری: مثل تفاسیر اسماعیلیه، تفاسیر شیعه و تفاسیر اهل سنت.

۲. مکاتب تفسیری: مثل تفاسیر معتزله (همچون متشابه القرآن قاضی عبدالجبار و تفسیر ابومسلم) و تفاسیر اشاعره (همچون تفسیر نسفی و تفسیر کبیر فخر رازی) و تفاسیر شیعه (همچون متشابه القرآن ابن شهر آشوب).

۳. سبک‌های تفسیری (الوان تفسیری).

الف) تفاسیر ادبی همچون کشاف زمخشری؛

ب) تفاسیر فقهی همچون تفسیر قرطبی و زبده البیان مقدس اردبیلی؛

۱. در کتاب درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، که انتشارات المصطفی آن را چاپ کرده و به دو زبان عربی و اردو نیز ترجمه شده است، یک دوره کتاب‌شناسی حاوی ۱۳۸ عنوان کتاب در زمینه روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن را معرفی کرده‌ایم.

ج) تفاسیر فلسفی همچون تفسیر قرآن کریم از ملاصدرای شیرازی؛

د) تفاسیر اجتماعی همچون تفسیر فی ظلال القرآن سید قطب و تفسیر نمونه آیت الله مکارم شیرازی؛

ه) تفاسیر اخلاقی همچون تفسیر من وحی القرآن از علامه سید محمد حسین فضل الله؛

و) تفاسیر تاریخی همچون تفسیر طبری (که علاوه بر روایی بودن به جنبه تاریخی نیز پرداخته است).

ز) تفاسیر علمی همچون الجواهر الطنطاوی^۱.

۴. جهت‌گیری‌های تفسیر (اتجاهات): همچون تفاسیر جهادی، تقریبی، سیاسی، معنوی و تربیتی. مثل تفسیر الکشاف مُغْنِیَه و من وحی القرآن از علامه فضل الله.

شناخت گرایش‌های تفسیری برای استفاده از تفاسیر و مفسران پیشین بسیار ضروری است. برای مثال کسی که می‌خواهد آیات فقهی قرآن را تفسیر کند، لازم است تفاسیر فقهی مذاهب پنجگانه را بشناسد و بدانها مراجعه کند تا بتواند مجتهدانه آیات الاحکام را تفسیر کند.

نیز برای بررسی آیات العقاید قرآن لازم است به تفاسیر مذاهب

.....
 ۱. برخی کتاب‌ها در روش‌های تفسیری و گرایش‌های تفسیری هر دو جای می‌گیرند، چرا که گاهی از منبع خاص استفاده کرده‌اند، از این رو روش به شمار می‌آیند و گاهی بر اساس علاقه و ذوق مفسر مطالب خاصی در آن به کار رفته که گرایش به شمار می‌روند.

مختلف اسلامی و مکاتب کلامی مراجعه کند یا از دیدگاه‌های آنها اطلاع یابد وگرنه تصویری ناقص از مباحث خواهد داشت. البته روشن است که در مورد هرآیه ممکن است چند روش یا گرایش خاص مورد استفاده قرار گیرد و همه روش‌ها یا گرایش‌ها مناسب یک آیه نباشد، ولی استفاده مناسب از گرایش‌های مختلف در تفسیر آیات برداشت تفسیری را کامل و مفسر را جامع‌نگر می‌کند.

یادآوری: برای اطلاع از ویژگی‌ها، تاریخچه‌ها و منابع گرایش‌های تفسیری، به منابعی که ذیل روش‌های تفسیری معرفی کردیم مراجعه شود.

ششم) شناخت آسیب های تفسیر قرآن و پرهیز از آنها^۱

آسیب های تفسیر قرآن به چند دسته اساسی تقسیم می شود:
الف) آسیب های معرفتی: همچون انحراف عقیدتی مفسر و ارائه ی تفسیرهای غیر صحیح از قرآن.

ب) آسیب های اخلاقی: همچون عدم طهارت روح و در نتیجه عدم پایبندی به ضوابط تفسیر قرآن و تحمل نظریات خویش بر قرآن که به تفسیر به رأی منتهی می شود.

ج) آسیب های روشی: همچون عدم آگاهی از روش های تفسیر قرآن و عدم شناخت نسبت به تفسیر به رأی که نتیجه آن گرفتار شدن در دام تفسیر به رأی است.

در مجموع می توان گفت مهم ترین آسیب تفسیر قرآن همان تفسیر به رأی است که در مباحث قبل بیان شد. تفسیر به رأی می تواند بر همه روش ها و گرایش های تفسیری سایه گستر شود و تفسیر را از اعتبار ساقط کند.^۲

تذکر: روش های تفسیر متن را به دو شیوه سمانتیک و هرمنوتیک تقسیم می کنند؛^۳ روش سمانتیک (سنتی semantics) تفسیر کتاب های مقدس که از جمله قرآن، در پی کشف قصد

۱. شاید مشکل باشد که «شناخت آسیب های تفسیر» را یک مرحله از مراحل برداشت تفسیر قرآن بدانیم، اما با توجه به اینکه این مطلب بر کل منطق تفسیر قرآن سایه می اندازد، آسیب های تفسیری یک مانع اساسی فهم و تفسیر معتبر به شمار می آید، از این رو می توانیم آن را تسامح یک مرحله (مرحله رفع مانع فهم و تفسیر) به شمار آوریم.

۲. نک: کتاب تفسیر به رأی؛ درسنامه روش ها و گرایش ها تفسیر قرآن و ...

۳. نک: روش شناسی مطالعات دینی، ص ۲۰۴.

مؤلف است، یعنی مفسر می‌خواهد مراد خدای بزرگ (دلالت تصدیقی) را از آیات به دست آورد.

روش دیگر هرمنوتیک^۱ (hermeneutic) است که در پی کشف نیت مؤلف نیستند، بلکه بر مطلق فهم تأکید دارند و معتقدند که هر متن از دیدگاه خاص مفسر، مورد تفسیر قرار می‌گیرد. این نوع دوم همان تفسیر به رأی است، یعنی محور فهم متن، رأی و دیدگاه مفسر است و هدف مفسران است که نظر خود را به جای مؤلف متن بیان کند، در حالی که در دیدگاه سمانتیک (بر اساس تعریفی که ما از تفسیر بیان کردیم) مفسر در پی فهم هدف و قصد مؤلف است که با توجه به قرائن عقلی و نقلی به دست می‌آورد.

نتیجه‌گیری

برداشت از قرآن مستلزم طی مراحل شش‌گانه کلی فوق است که به تفسیر معتبر منتهی می‌گردد و این مراحل، منطق فهم و تفسیر قرآن است. البته هر کدام از این مراحل نیازمند توضیح و تفصیل بیشتر و مقاله‌ی مستقل است که مجال دیگری را می‌طلبد. ما در این نوشتار نمای کلی مطالب را بیان کردیم امید است توفیق توضیح و تفصیل بیشتر را بیابیم.

.....
 ۱. البته بر اساس برخی از دیدگاه‌های هرمنوتیکی مثل شلایر ماخر (۱۸۳۴، ۱۷۶۷ م) هدف تفسیر، کشف نیت مؤلف است، اما بر اساس دیدگاه‌های دیگر همچون هایدگر و بابن‌زاین گونه نیست و نقش نیت مؤلف را کم کرده‌اند. نک: درآمدی بر هرمنوتیک، ص ۴۷ به بعد و کتاب نقد، ش ۵، ۶، ص ۵۹ به بعد و درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیر قرآن، ص ۲۶۷ به بعد.

ب: روش برداشت علمی از قرآن

مفهوم‌شناسی

عبارت «برداشت یا روش تفسیر علمی» از سه واژه تشکیل شده است، واژه «روش (= برداشت)» به معنای استفاده از منبع خاص در تفسیر است که معانی و مقصود آیه را روشن ساخته و نتایج مشخصی را به دست می‌دهد و در مورد واژه «تفسیر»، تعریف‌های مختلف ارائه شده^۱ که حاصل آنها چنین است: «پرده‌برداری از ابهامات کلمه‌ها و جمله‌های قرآن و توضیح مقاصد آنها».

و مقصود از «علم» در عنوان «علوم تجربی»^۲ است که به دو شاخه علوم طبیعی^۳ (همچون: فیزیک، پزشکی، کیهان‌شناسی و...) و علوم انسانی^۴ (همچون جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و...) تقسیم می‌شود.

اما صاحب نظران تعریف‌های متعددی در مورد تفسیر علمی ارائه کرده‌اند که به برخی آنها اشاره می‌کنیم:

دکتر ذهبی در مورد تعریف تفسیر علمی می‌نویسد:

«مقصود ما از تفسیر علمی، آن تفسیری است که اصطلاحات

۱. نك: مفردات الفاظ القرآن؛ تاج العروس، ماده «فسر» و تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۴؛ الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۱۹۲، تفسیر مجمع البیان، ج ۱، ص ۱۳ و...

۲. EXPERIMENTAL SCIENCES

۳. NATURAL SCIENCES

۴. HUMANLTLLES

علمی را بر عبارات قرآن حاکم می‌کند و تلاش می‌نماید تا علوم مختلف و نظریات فلسفی را از قرآن استخراج سازد»^۱. البته ایشان تفسیر علمی را اعم از تفسیر فلسفی دانسته است. در حالی که بنابر تعریف مشهور این دوروش تفسیری از هم جداست و در اینجا علوم تجربی در برابر علوم عقلی (مثل فلسفه) مقصود است.

و نیز ایشان به دو قسم از تفسیر علمی یعنی «تحمیل نظریه‌ها بر قرآن» و «استخراج علوم از قرآن» اشاره کرده است. در حالی که در ادامه خواهیم گفت که قسم سوم از تفسیر علمی نیز وجود دارد که همان «استخدام علوم در فهم قرآن» است. و آقای امین الخولی در مورد تعریف تفسیر علمی می‌نویسد:

«تفسیر علمی، تفسیری است که طرفداران آن اقدام به استخراج همه‌ی علوم قدیم و جدید از قرآن می‌کنند و قرآن را میدان وسیعی از علوم فلسفی، انسانی در زمینه پزشکی، کیهان‌شناسی و فنون مختلف ... می‌دانند و اصطلاحات علمی را بر قرآن حاکم می‌کنند و می‌کوشند که این علوم را استخراج کنند»^۲.

این تعریف نیز به دو قسم تفسیر علمی یعنی استخراج علوم از قرآن و تحمیل نظریات بر قرآن اشاره کرده است و اما به قسم سوم یعنی استخدام علوم در فهم قرآن اشاره نکرده است.

۱. التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۷۴.

۲. مناهج تجدید فی النحو و البلاغه و التفسیر و الادب، ص ۲۸۷؛ همین تعریف را

سید محمد ایازی در المفسرون حیاتهم و منهجهم، ص ۹۳ آورده است.

آقای راترود ویلانت نیز در دائره المعارف قرآن لیدن در مقاله:
تفسیر قرآن در دوره جدید، در تعریف تفسیر علمی براستخراج از
قرآن تاکید می‌کند و می‌نویسد:

«تفسیر علمی باید در پرتو این فرض درك شود که تمام انواع
یافته‌ها [دستاورد های] علوم طبیعی جدید در قرآن پیش‌بینی
شده است و اینکه قرائن و شواهد روشن زیادی نسبت به
آنها در آیات قرآن می‌توان کشف نمود یافته‌های علمی از
کیهان‌شناسی کوپرنیکی گرفته تا خواص الکتریسته و از نظم و
ترتیب انفعالات شیمیایی تا عوامل امراض عفونتی همه از پیش
در قرآن مورد تأیید قرار گرفته است.^۱

عبدالرحمن العک تفسیر علمی را این‌گونه تعریف می‌کند:

«این تفسیر در اصل برای شرح و توضیح اشارات قرآنی است
که به عظمت آفرینش الهی و تدبیر بزرگ و تقدیر او اشاره دارد».^۲
البته این تعریف تا حدودی به مقصود اصلی تفسیر علمی
نزدیک شده است و از تعریف آن به صورت استخراج و تحمیل
دوری گزیده است.

ولی در این تعریف روشن نشده که آیا علوم قطعی یا نظریه‌های
ظنی در تفسیر علمی استفاده خواهد شد؟

دکتر فهد رومی در تعریف تفسیر علمی می‌نویسد: «مراد از

۱. Rotraud wielandt, Exegesis of the Quran: Early Moern and contemporary. In
Excyclopadia of the Quran V:2, PP. 124 - 141.

۲. اصول التفسیر و قواعد، ص ۲۱۷.

تفسیر علمی، اجتهاد مفسر در کشف ارتباط بین آیات وجودی قرآن کریم و اکتشافات علم تجربی است به طوری که اعجاز قرآن آشکار شود و ثابت گردد که آن (از طرف خدا) صادر شده و صلاحیت برای همه‌ی زمان‌ها و مکان‌ها دارد.^۱

حجت الاسلام و المسلمین دکتر رفیعی نیز پس از بیان تعریف‌های مختلف و نقد و بررسی آنها تعریف فوق را مناسب‌تر معرفی می‌کند.^۲

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که روش تفسیر علمی قرآن دارای گونه‌ها و اقسام مختلف است که براساس آن‌ها تعریف‌های متفاوتی از آن ارایه شده است، گاهی با عنوان استخراج علوم از قرآن و گاهی با عنوان تحمیل مطالب علمی بر قرآن از آن یاد شده است. اما مقصود ما در این نوشتار همان «استخدام علوم در فهم بهتر آیات قرآن است یعنی منبع علوم تجربی قطعی، به عنوان ابزاری برای تفسیر و توضیح اشارات علمی آیات قرآن در آید و در این راستا تمام معیارها و ضوابط تفسیر صحیح رعایت شود و هیچ تحمیل یا استخراجی صورت نپذیرد».^۳

۱. اتجاهات التفسیر فی القرن الرابع عشر، ج ۲، ص ۵۴۹.

۲. تفسیر علمی قرآن، ج ۱، ص ۱۴۰.

۳. برای توضیح بیشتر رک به: درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۲۷۴ و ص ۳۷۸.

زمینه ها و انگیزه های پیدایش تفسیر علمی و علل رشد آن

خورشید اسلام در سرزمین عربستان طلوع کرد و اعراب آن سرزمین را. که تعداد افراد با سواد آنها انگشت شمار بود.^۱ به علم و دانش دعوت کرد و قرآن را به عنوان معجزه معرفی نمود.^۲

قرآن با دعوت به تفکر و تعمق در آیات الهی، خلقت آسمان ها، زمین و ... مردم را از خواب جهل و غفلت بیدار کرد.^۳ مسلمانان که با فتوحات عظیم در قرن اول هجری به سرزمین های تازه ای دست یافته بودند، هر روز با افکار نو و ادیان دیگری آشنا می شدند. با فروکش کردن نسبی جنگ ها، تبادل فرهنگی بین اسلام، ادیان و تمدن های ایران، روم و یونان آغاز شد و ترجمه ی آثار دیگر ملل در دوره ی هارون الرشید و مأمون شدت گرفت.^۴

مسلمانان علمی مانند طب، ریاضیات، نجوم، علوم طبیعی و فلسفه را از یونان گرفتند و مطالب زیادی به آن ها اضافه کردند و در طی چند قرن، خود را به اوج قله ی دانش رساندند، چنان که مسلمانان در قرن سوم و چهارم هجری بهترین کتاب ها را در زمینه ی طب (مانند قانون بوعلی سینا)، در زمینه ی فلسفه (مانند شفای بوعلی سینا)، ریاضیات و نجوم و سایر علوم نگاشتند.

.....
 ۱. ۱۷ نفر مرد و تعداد اندکی زن سواد خواندن و نوشتن داشتند. فتوح البلدان، ج ۳، ص ۵۸۰.

۲. بقره / ۲۳.

۳. رعد / ۲ به بعد؛ یس / ۳۸ به بعد و ...

۴. تاریخ التمدن الاسلامی، ج ۲، ص ۱۵۳.

باری، ترجمه و تألیف آثار غیر مسلمانان در علوم مختلف و انتقال آنها به کشور پهناور اسلامی موجب شد تا تعارضاتی بین ظاهر بعضی آیات قرآن و علوم جدید به نظر آید.

دانشمندان مسلمان در همان قرن‌های اولیه‌ی اسلام در تلاش برای رفع این معضل دو طریق را انتخاب کردند که به این شرح است: الف) ردّ مطالب باطل این علوم، که برای آگاهی مردم و ارشاد آنان صورت می‌گرفت؛ زیرا بسیاری از مبانی فلسفی و علمی یونان، قابل خدشه و اشکال بود و از طرفی با دین اسلام هم به معارضه برخاسته بود؛ براین اساس کتاب‌هایی مانند تهافت الفلاسفه (تألیف ابو حامد غزالی) و مفاتیح الغیب (تألیف فخر رازی) نوشته شد.

ب) انطباق آیات قرآن با علوم تجربی یونان، تا به مردم ثابت کنند که قرآن بر حق و مطالب علمی آن صحیح است؛ از این رو آیتی از قرآن مانند آسمان‌های هفتگانه (سبع سموات)^۱ را بر سیارات هفتگانه که در نجوم یونانی اثبات شده بود حمل کردند. از اینجا بود که روش تفسیر علمی پدید آمد و رشد کرد. اما این شیوه‌ی تفسیر که همواره با جذابیت خاصی برای جوانان و افراد تحصیل کرده همراه بوده در طول تاریخ به صورت یکنواخت رشد نکرده است؛ بلکه گاهی تحت تأثیر عواملی اوج گرفته و بعضی اوقات رونق خود را از دست داده است.

این شیوه‌ی تفسیر به طور عمده سه دوره داشته است:

دوره‌ی نخست: از حدود قرن دوم هجری تا حدود قرن پنجم بود^۱ که با ترجمه‌ی آثار یونانی به عربی آغاز شد و بعضی مسلمانان سعی کردند آیات قرآن را با هیئت بطلمیوسی تطبیق کنند مانند بوعلی سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق) که نمونه‌های مکتوب تفسیر علمی در آثار بوعلی سینا یافت می‌شود.

دوره‌ی دوم: از حدود قرن ششم شروع شد. هنگامی که بعضی دانشمندان به این نظریه متمایل شدند که همه‌ی علوم در قرآن وجود دارد و می‌توان علوم مختلف را از قرآن کریم استخراج کرد (در این مورد غزالی سرآمد بود). این دو نوع از تفسیر علمی (تطبیق قرآن با علوم و استخراج علوم از قرآن) قرن‌ها ادامه داشت و هر زمان دانشمندان مسلمان به موافقت یا مخالفت با آن می‌پرداختند.

دوره‌ی سوم: از زمانی شروع شد که در قرن ۱۸ میلادی به بعد علوم تجربی در مغرب زمین رشد کرد و کتاب‌های مختلف در علوم گوناگون مانند فیزیک، شیمی، پزشکی و گیاه‌شناسی به عربی ترجمه گردید و موجب اوج‌گیری و رشد فوق‌العاده آن

۱. البته در برخی احادیث اهل بیت علیهم‌السلام نیز نکات علمی در تفسیر آیات قرآن آمده است. مثلاً در مورد تعداد ۳۶۰ مشرق و مغرب در معارج / ۴۰، معانی الاخبار، ص ۲۲۱؛ نام سیارات در تفسیر تکویر / ۱۶-۱۵، تفسیر مجمع البیان، ج ۱، ص ۶۷۷ و...؛ که یکی از موارد تفسیری اهل بیت علیهم‌السلام به شمار می‌آید، ولی تفسیر علمی مصطلح نیست چون از یافته‌های علمی در تفسیر قرآن استفاده نشده است، بلکه اهل بیت علیهم‌السلام اسرار علمی آیه را با کمک علم امامت بیان کرده‌اند که این جزئی از تفسیر روایی می‌شود.

گردید. این دوره‌ی جدید به ویژه در یک قرن اخیر در جهان اسلام اثرات خود را در مصر و هندوستان بر جای گذاشت و موجب شد تا دانشمندان مسلمان در صدد انطباق قرآن با علوم تجربی برآیند. این مسأله آن موقع اهمیت بیشتری یافت که تعارض علم و دین در اروپا اوج گرفت و کتاب مقدس به خاطر تعارضات آن با علوم جدید هر روز عقب‌نشینی تازه‌ای می‌کرد و میدان برای پیدایش افکار الحادی و ضد دینی باز می‌شد. هجوم این افکار به کشورهای اسلامی و تفوق صنعتی غرب نیز موجب جذب جوانان مسلمان به فرهنگ غربی می‌گشت.

در این میان عده‌ای از دانشمندان مسلمان با دلسوزی و برای دفاع از قرآن و با توجه به سازگاری علم و دین در نظر اسلام، به میدان آمدند تا نشان دهند که آیات قرآن نه تنها با علوم جدید در تعارض نیست بلکه بر عکس، یافته‌های علمی، اعجاز علمی قرآن را اثبات می‌کند؛ از این رو به استخدام علوم در فهم قرآن اقدام کردند و تفسیرهای علمی نوشته شد؛ هر چند در این میان بعضی افراط کرده یا یکسره جذب فرهنگ غربی شدند و به تأویل و تفسیر به رأی در آیات قرآن دست زدند^۱. و از آنجا که مبانی تفسیری این روش بررسی کامل نشده بوده. دچار انحراف

.....
 ۱. آقای راترود ویلانت، در مقاله تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر، به نمونه‌هایی از این موارد در تفسیرهای سید احمد خان هندی اشاره می‌کند که موجب تأویل و انکار معجزاتی مثل معراج، قیامت و تفسیر «جن» به افراد بدوی جنگل‌نشین شد. (دائرة المعارف قرآن لیدن، همان) و نیز جن به میکروب تفسیر گردید.؛ محمد عبده، تفسیر عم جزء، ص ۱۵۸.

شدند یا عده‌ای از مغرضان آن‌ها، برای اثبات افکار انحرافی خود دست به تفسیر علمی و تأویلات نابه جا زدند و همین مطلب موجب شد تا احساسات بعضی مسلمانان برافروخته شود و در مقابل تفسیر علمی موضع گیری کنند و آن رایك سره به باد حمله بگیرند و آن را نوعی تفسیر به رأی یا تأویل غلط آیات قرآن بدانند؛ در این میان بسیاری از عالمان و دانشمندان و مفسران در ایران و مصر راه انصاف پیمودند و بین انواع تفسیر علمی و اهداف گویندگان آن فرق گذاشتند و به اصطلاح قائل به تفصیل شدند.

به طور خلاصه علل عمده‌ی شروع و گسترش این روش تفسیری در بین مسلمانان چنین بود:

۱. توجه قرآن به علم؛ ذکر مثال‌های علمی و ترغیب به تفکر در آیات الهی در آسمان‌ها، زمین و خود انسان که موجب رشد علوم، معارف و مقایسه‌ی آن‌ها با آیات قرآن شد.
۲. ترجمه‌ی آثار علوم طبیعی و فلسفی از یونان، روم و ایران به عربی و نشر آن در بین مسلمانان که از قرن دوم هجری به بعد صورت گرفت.
۳. این تفکر که همه‌ی علوم در قرآن هست و ما باید آن‌ها را از آیات به دست آوریم.
۴. توجه به علوم طبیعی و کشفیات جدید برای اثبات اعجاز علمی قرآن نیز به رشد تفسیر علمی کمک کرد.

۵. پیروزی تفکر اصالت حس در اروپا و تأثیر گذاری آن بر افکار مسلمانان و به وجود آمدن گروه‌های التقاطی یا انحرافی در میان مسلمانان که به تأویل و تطبیق آیات قرآن منجر شد.^۱

۶. حس دفاع دانشمندان مسلمان در مقابل حملات غربی‌ها به دین و القای تفکر تعارض علم و دین موجب شد تا سازگاری آیات قرآن با علوم تجربی در تفاسیر و کتاب‌ها وارد شود.

شیوه‌های برداشت علمی از قرآن

تفسیر و برداشت علمی از قرآن خود دارای روش‌های فرعی متفاوتی است که بعضی سراز تفسیر به رأی و شماری منجر به تفسیر معتبر و صحیح می‌شود و برخی نیز به نظریه پردازی‌های علمی قرآن در حوزه علوم مختلف می‌انجامد.

الف) استخراج همه‌ی علوم از قرآن کریم

طرفداران قدیمی تفسیر علمی؛ مانند ابن ابی‌الفضل المرسی، غزالی و... کوشیده‌اند تا همه‌ی علوم را از قرآن استخراج کنند؛ زیرا عقیده داشتند که همه چیز در قرآن وجود دارد و در این راستا آیاتی را که ظاهر آن‌ها با یک قانون علمی سازگار بود بیان می‌کردند و هر گاه ظواهر قرآن کفایت نمی‌کرد دست به تأویل می‌زدند و ظواهر آیات را به نظریات و علوم می‌کردند که در نظر داشتند بر می‌گرداندند و از این جا بود که علم هندسه، حساب، پزشکی، هیأت، جبر، مقابله و جدل را از قرآن استخراج می‌نمودند.

۱. تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۷-۸.

برای مثال در آیهی شریفه‌ی **وَ إِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ** ابراهیم علیه السلام نقل می‌کند که وقتی من بیمار شدم، اوست که شفامی دهد، لذا علم پزشکی را استخراج کردند^۲ و علم جبر را از حروف مقطعه‌ی اوایل سوره‌ها استفاده کردند^۳ و از آیهی شریفه‌ی **إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زُلْزَالَهَا** زمین لرزه‌ی سال ۷۰۲ هجری قمری را پیش بینی کردند.^۴ روشن است که این نوع تفسیر علمی، منجر به تأویلات زیاد در آیات قرآن بدون رعایت قواعد ادبی، ظواهر و معانی لغوی آن‌ها می‌شود. از همین رو است که بسیاری از مخالفان، تفسیر علمی را نوعی تأویل و مجازگویی دانسته‌اند^۵ که البته در این قسم از تفسیر علمی اشکالاتی وارد است.

ب) تطبیق و تحمیل نظریات علمی بر قرآن کریم

این شیوه از تفسیر علمی در یک قرن اخیر رواج یافته و بسیاری از افراد با مسلم پنداشتن قوانین و نظریات علوم تجربی سعی کردند تا آیاتی موافق آنها در قرآن بیابند و هرگاه آیه‌ای موافق با آن نمی‌یافتند، دست به تأویل یا تفسیر به رأی زده و آیات را بر خلاف معانی ظاهری حمل می‌کردند.

مثال این‌گونه تفسیر را در تفسیر آیه ۱۸۹ اعراف از عبدالرزاق نوفل

.....

۱. شعراء / ۸۰.

۲. جواهر القرآن، فصل پنجم، ص ۲۷.

۳. التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۴۸۱، به نقل از ابن ابی الفضل مرسی.

۴. البرهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۱۸۱، ۱۸۲.

۵. التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۴۵۴ تا ۴۹۵.

نقل شده که «نفس» را به معنای پروتون و «زوج» را الکترون معنا کرده و گفته منظور قرآن این است که همه‌ی شما را از پروتون و الکترون که اجزای مثبت و منفی اتم است، آفریدیم.^۱ در این تفسیر، حتی معنای لغوی و اصطلاحی «نفس» بررسی نشده است.

این‌گونه تفسیر علمی در یک قرن اخیر در مصر و ایران رایج شد و موجب بدبینی برخی دانشمندان مسلمان نسبت به مطلق تفسیر علمی گردید و با نگاه یک طرفه، تفسیر علمی را به عنوان تفسیر به رأی و تحمیل نظریات و عقاید بر قرآن طرد کردند، چنان که علامه طباطبایی تفسیر علمی را نوعی تطبیق اعلام کرد.^۲

البته در مورد این نوع تفسیر علمی حق با مخالفان آن است؛ چرا که مفسر در هنگام تفسیر باید از هرگونه پیش داوری خالی باشد تا بتواند تفسیر صحیح انجام دهد و اگر با انتخاب یک نظریه‌ی علمی آن را بر قرآن تحمیل کند، پا در طریق تفسیر به رأی گذاشته که در روایات وعده‌ی عذاب به آن داده شده است.

ج) استخدام علوم برای فهم و تبیین بهتر قرآن

در این شیوه از تفسیر علمی مفسر با دارا بودن شرایط لازم و با رعایت ضوابط تفسیر معتبر اقدام به تفسیر علمی قرآن می‌کند. یعنی تلاش می‌کند که با استفاده از مطالب قطعی علوم که از طریق دلیل عقلی پشتیبانی می‌شود و با ظاهر آیات قرآن طبق

۱. القرآن والعلم الحدیث، ص ۱۵۶.

۲. تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۶ به بعد.

معنای لغوی و اصطلاحی موافق است، به تفسیر علمی بپردازد و معانی مجهول قرآن را کشف و در اختیار انسان های تشنه ی حقیقت قرار دهد. این شیوه ی تفسیر علمی، بهترین نوع و بلکه تنها نوع صحیح از تفسیر علمی است.

ما در مبحث آینده معیار این گونه تفسیر را به طور کامل بیان خواهیم کرد، اما در این جا تأکید می کنیم که در این شیوه ی تفسیری باید از هرگونه تأویل و تفسیر به رأی پرهیز کرد و تنها به طور احتمالی از مقصود قرآن سخن گفت؛ زیرا علوم تجربی به خاطر استقرای ناقص و مبنای ابطال پذیری که اساس آنهاست، کمتر می تواند مطلب علمی قطعی بیان کند. برای مثال آیه ی شریفه ی وَالشَّمْسُ تَجْرِي لِمُسْتَقَرٍّهَا؛ «خورشید در جریان است تا در محل خود استقرار یابد»^۱ در زمان صدر اسلام که نازل شد، مردم همین حرکت حسی و روزمره ی خورشید را می دانستند؛ به این ترتیب از این آیه، همین حرکت را می فهمیدند. در حالی که حرکت خورشید از مشرق به مغرب کاذب است؛ زیرا خطای حس باصره ی ماست و در حقیقت زمین در حرکت است. از این رو ما خورشید را متحرك می بینیم. همان طور که شخص سوار بر قطار خانه های کنار جاده را در حرکت می بیند و با پیشرفت علوم بشری و کشف حرکت زمین و خورشید، روشن شد که خورشید هم خود دارای حرکت انتقالی

.....

است (نه حرکت کاذب، بلکه واقعی) و خورشید بلکه تمام منظومه‌ی شمسی و حتی کهکشان راه شیری در حرکت است.^۱ پس می‌گوییم اگر به طور قطعی اثبات شد که خورشید در حرکت است و ظاهراًیه‌ی قرآن هم می‌گوید که خورشید در جریان است، پس منظور قرآن حرکت واقعی (حرکت انتقالی و...) خورشید است. علاوه بر آن قرآن از «جریان» خورشید سخن می‌گوید نه حرکت آن، و در علوم جدید کیهان‌شناسی بیان شده که خورشید حالت گازی شکل دارد که در اثر انفجارات هسته مرتب زیروزبر می‌شود^۲ و در فضا جریان دارد و همچون گلوله‌ای جامد نیست که فقط حرکت کند، بلکه مثل آب در جریان است.^۳

د: نظریه‌پردازی‌های علمی قرآن و جهت دهی به مبانی علوم انسانی

اول: نظریه‌پردازی‌های علمی قرآنی

برخی از آیات علمی قرآن مطالبی را بیان می‌کند که علم هنوز بدانها دسترسی پیدا نکرده و هر چند از نظر علوم تجربی به اثبات نرسیده است اما دلیلی نیز برای نفی آن مطلب قرآنی نداریم و از آنجا که وحی نوعی دانش قطعی و از سرچشمه‌ی الهی است در صحیح بودن آن شکی نیست هر چند برای اثبات آنها فعلاً شواهد تجربی در دست نداریم و ممکن است مثل برخی موارد دیگر از پیشگویی‌های علمی قرآن (مثل

۱. فیزیک نوین، ص ۴۵، ۴۸.

۲. همان، ص ۴۵، ۴۸.

۳. برای اطلاع از مثال‌های بیشتر: نک: پژوهشی در اعجاز علمی قرآن و درآمدی بر تفسیر علمی قرآن.

نیروی جاذبه طبق آیه ۲ / رعد و ۱۰ / لقمان و ... در آینده اثبات شود. این موارد را می توان به عنوان نظریه های علمی قرآنی مطرح نمود و همچون دیگر تئوری های علمی به دنبال شواهد تجربی آنها بود.

مثال ها:

۱. نظریه وجود موجودات زنده در آسمان ها: این نظریه از برخی آیات قرآن همچون آیه (۲۹ / شوری) قابل استفاده است که می فرماید: وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا مِنْ دَابَّةٍ؛ «و از نشانه های اوست، آفرینش آسمان ها و زمین و آنچه از جنبندگان در آنها منتشر ساخته است».

هر چند برخی نشانه های کیهان شناختی برای وجود موجودات زنده و با شعور در کرات دور دست ادعا شده است اما دانشمندان کیهان شناس هنوز نظریه ی قطعی در این زمینه ابراز نکرده اند و چیزی ثابت نشده است؛ ولی این مطلب را می توان به عنوان یکی از نظریه های علمی قرآنی، مبنای تحقیقات تجربی کیهان شناختی وسیع قرار داد.^۱

۲. نظریه ی گسترش آسمان ها: این دیدگاه از برخی آیات قرآن همچون آیه (۴۷ / ذاریات) قابل استفاده است، که می فرماید: وَالسَّمَاءَ بَنَيْنَاهَا بِأَيْدٍ وَإِنَّا لَمُوسِعُونَ؛ «و ما آسمان را با دست قدرت) بنا کردیم و همواره آن را گسترش می دهیم».

۱. نک: تفاسیر قرآن ذیل آیه ۲۹ سوره شوری مثل تفسیر نمونه، الجواهر الطنطاوی و قرآن و علم امروز.

در مباحث علمی فیزیک کیهانی دو دیدگاه در مورد آسمان‌ها وجود دارد: یکی دیدگاه انبساط جهان و دیگری دیدگاه انقباض جهان.^۱ و برای هر کدام شواهدی مطرح گردیده ولی اثبات نشده است. از آیه‌ی فوق دیدگاه انبساط جهان قابل برداشت است^۲ و می‌تواند به عنوان یک نظریه علمی قرآنی مبنای تحقیقات کیهان‌شناسی قرار گیرد.

۳. نظریه‌ی هفت آسمان: در قرآن کریم بارها از «هفت آسمان» یاد شده است، از جمله در سوره بقره / ۲۹، اسراء / ۴۴، مومنون / ۱۷ و ۸۶، فصلت / ۱۲، طلاق / ۱۲، نوح / ۱۵، نبأ / ۱۲.

در حالی که علوم کیهان‌شناسی از یک آسمان با هزاران کهکشان و ستاره و سیاره سخن می‌گویند و در مورد آسمان‌های دیگر سکوت می‌کنند. چون وسایل ستاره‌شناسی فعلی بشر و سفرهای فضایی توانایی کشف بیش از این را ندارد؛

قرآن کریم مسأله هفت آسمان را به صورت قاطع مطرح کرده است و این مسأله نیز می‌تواند به عنوان یک نظریه علمی قرآنی مبنای مطالعات کیهان‌شناختی وسیعی قرار گیرد. البته در مورد هفت آسمان معانی و دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد که در تفسیر آیات فوق باید به آنها توجه کرد و مطلب فوق براساس آن بود که عدد هفت واقعی و مقصود از آسمان‌ها محل کرات باشد.^۳

۱. تاریخچه زمان، ص ۵۸.

۲. پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، ج ۱، ص ۱۴۲ به بعد.

۳. رک به کتاب‌های: رازهای آسمان‌های هفت‌گانه؛ هفت آسمان؛ پژوهشی در

۴. نظریه ی آفرینش مستقیم انسان از خاک: مساله ی آفرینش نخستین آدم از خاک در کتاب های آسمانی به ویژه قرآن کریم مطرح شده است و برخی آیات قرآن بر آفرینش انسان از خاک و گل دلالت دارد. مثل سوره انعام / ۹۸، آل عمران / ۵۹، الرحمن / ۱۴، (هر چند برخی آیات دلالت های دیگری نیز دارد) و سال هاست که نظریه تکامل توسط لامارک و داروین ابراز شده که قائل به بوجود آمدن انسان از نسل حیوانات قبلی است.

معمولاً دانشمندان و مفسران، خود را بین این دو دیدگاه محصور می دیدند و یکی را انتخاب و دیگری را نفی می کنند و در این مورد کتاب های متعددی نیز نوشته شده است.^۱ ولی می توان نظریه سومی را که شاید وجه جمع دو دیدگاه باشد مطرح کرد و آن اینکه تکامل زیستی در موجودات (اگر با شواهد قطعی اثبات شود) پذیرفتنی است و حتی ممکن است انسان هایی از نسل میمون به وجود آمده ولی بعداً منقرض شده باشند، ولی حضرت آدم به عنوان پدر بشر فعلی به صورت استثنائی از خاک به طور مستقیم (ولو در زمان طولانی) آفریده شده است. البته اینکه بسیاری از ویژگی های انسان فعلی در میمون ها موجود نیست بلکه در نظریه تکامل حلقه ی مفقوده ای بین میمون و انسان وجود دارد؛ می تواند شاهدهی برای این دیدگاه باشد.

اعجاز علمی قرآن، ج ۱، ص ۱۲۶ به بعد.

۱. قرآن مجید، تکامل و خلقت انسان، یدالله سبحانی در اثبات تکامل؛ و نظریه تکامل از دیدگاه قرآن از مسیح مهاجری در ردّ این نظریه.

این نظریه می‌تواند به عنوان یک نظریه علمی قرآنی در آفرینش انسان مبنای پژوهش‌های زیست‌شناسی باشد و در کنار نظریه تکامل و فیکسیسم مطرح گردد و به دنبال شواهد تجربی آن از باستان‌شناسی و زیست‌شناسی باشیم. البته در قرآن کریم در مورد نظریه تکامل مباحث مفصلی وجود دارد و آیات موافق و مخالف نظریه تکامل و دیدگاه مفسران نیازمند بحث گسترده است که در برخی کتاب‌ها آمده است.^۱

۵. نظریه‌پردازی‌های قرآن در زمینه علوم انسانی، مثل مبانی مدیریت در قرآن، مبانی و اصول اقتصاد در قرآن، مبانی سیاست در قرآن و مبانی اصول علوم تربیتی در قرآن، که اگر اینگونه موارد به خوبی مورد توجه و کاوش قرار گیرد، می‌تواند انقلابی در جهان علوم انسانی پدید آورد و چهره جهان را در قرن بیست و یکم تغییر دهد و به سلطه فرهنگی غرب بر شرق پایان بخشد. برای نمونه:

از آیات قرآن خدا محوری استفاده می‌شود، یعنی خدا سرچشمه همه موجودات و منتهای سیر همه موجودات است *إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ*، (بقره / ۱۵۶) و اصولاً ارزش کارها به رنگ الهی صبغة الله؛ (بقره / ۱۳۵) و فی در راه خدا بودن است. در حالی که مبنای علوم انسانی جدید انسان محوری است که این مطلب در علوم انسانی به ویژه علوم تربیتی و علوم سیاسی تأثیر

.....
 ۱. رک: پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، جلد دوم، بحث تکامل در قرآن.

بسیاری دارد و جهت خاصی به آنها می دهد.

در اقتصاد نیز مبنای اقتصاد اسلامی بدون ربا پایه گذاری شده است در حالی که اقتصاد جدید غرب براساس سیستم ربا (به ویژه در بانکداری) شکل گرفته است. اگر این مبنای قرآنی در بانکداری جاری شود، به سیستم جدیدی رهنمون می شویم. علوم سیاسی جدید در غرب براساس جدایی دین از سیاست و امور دنیوی (سکولاریسم) بنیان نهاده شده است در حالی که سیاست در قرآن بر مبنای دخالت دین در سیاست پایه گذاری شده است. از این رو بسیاری از آیات قرآن مسائل حکومتی و اصول سیاست خارجی و قوانین صلح و جنگ و ... را بیان می کند. و همچنین است لزوم رعایت مبانی اخلاقی و اصل عدالت و فقرزدایی در مدیریت و توجه به بعد روحانی انسان علاوه بر بعد جسمانی در روان شناسی و ...

آری بسیاری از آیات قرآن اشارات صریح یا غیرصریح به مبانی علوم انسانی دارد که شمارش آنها نگارش مقالات بلکه کتاب های متعددی را می طلبد.^۱

مبانی برداشت علمی از قرآن

شیوه برداشت و روش تفسیر علمی قرآن دارای مبانی عام تفسیری و روش شناسی است که در همه روش های تفسیری

۱. در این موارد نک: قرآن و روان شناسی، نجاتی؛ مبانی اقتصاد اسلامی، دفتر همکاری حوزه و دانشگاه؛ نظام سیاسی اسلام، نوروزی؛ مدیریت اسلامی، نبوی.

جاری است. همچون جواز و امکان تفسیر قرآن، ممنوعیت تفسیر به رأی، حجیت ظواهر و نصوص قرآنی و نیز دارای مبانی خاص است که پیش فرض‌های این روش به شمار می‌آید و از آنجا که این مبانی در جای خود اثبات می‌شود، در اینجا بدانها اشاره می‌شود:

الف. قطعی نبودن غالب مطالب علوم تجربی

علوم تجربی حاصل کاوش‌ها و تجربه‌های بشری است که در طی قرن‌ها بر روی هم انباشته شده است. تا قبل از نیمه‌ی دوم قرن بیستم میلادی، علوم تجربی را به دو شاخه‌ی نظریه‌های علمی اثبات نشده و قانون‌های علمی اثبات شده تقسیم می‌کردند و اگر نظریه علمی به وسیله‌ی مشاهده و تجربه‌های مکرر تأیید می‌شد آن را اثبات شده و قانون علمی می‌دانستند.^۱ اما پس از آن و با پیدایش نظریات جدید در فلسفه‌ی علم، روشن شد که علوم تجربی افسانه‌های مفیدی است که در صحنه‌ی طبیعت و زندگی کاربرد دارد، اما هیچ‌گاه به صورت قانون در نمی‌آید.

یعنی در تشکیل يك نظریه‌ی علمی، نخست ما به مسأله و مشکلی برخورد می‌کنیم و در مرحله‌ی دوم راه حلی برای آن

۱. در این مورد اشکالات متعددی به نحوه‌ی استقرای ناقص علوم شده است و پاسخ‌هایی نیز داده شده است. (نک: مبانی فلسفه، سیاسی، ص ۲۴۴-۲۱۰؛ علم و دین، ایان باربور، ص ۳ و ۲۱۴-۲۱۳؛ الأسس المنطقیه للإستقراء، شهید صدر، ص ۱۳۵ و ۳۸۳-۴۰۰؛ درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۱۸۵-۲۰۰).

حدس می‌زنیم. سپس در مرحله‌ی سوم قضایای قابل مشاهده و تجربه از آن راه حل را استنتاج می‌کنیم و در مرحله‌ی چهارم اقدام به ابطال این قضایا می‌کنیم. اگر این قضایا باطل نشود، آن نظریه تا هنگامی که نظریه‌ی بهتری پیدا و جایگزین آن نشود در علم باقی می‌ماند و مبنای عمل قرار می‌گیرد.^۱

بنابراین علوم تجربی اثبات‌پذیر نیست بلکه ابطال‌پذیر است و در علم، قانون قطعی وجود ندارد.

البته اینکه قضایای علوم تجربی قطعی نیست (به معنای قطع معرفت‌شناختی) یعنی نمی‌توان گفت: فلان گزاره‌ی علمی حتماً مطابق واقع و تغییرناپذیر است؛ اما برخی از قضایای علوم تجربی قطعی‌اند (به معنای قطع روان‌شناختی) یعنی گاهی گزاره‌ی علمی از راه مشاهده یا به وسیله‌ی قرائن دیگر بدیهی می‌گردد. همچون «حرکت زمین» که در عصر ما مثل بدیهی شده است. همان‌طور که گاهی انسان به وسیله‌ی قرائن خارجی یا دلائل عقلی که مطلب را پشتیبانی می‌کند، در مورد یک گزاره‌ی علمی به قطع می‌رسد.

در تفسیر علمی بین علوم تجربی قطعی و نظریه‌های ظنی علوم تجربی تفاوت گذاشته می‌شود. استفاده از نوع دوم در تفسیر علمی قرآن صحیح نیست، چرا که نظریه‌های ظنی علوم گاهی

۱. این دیدگاه پوپر (متوفی - ۱۳۷۳ش) است، نک: حدس‌ها و ابطال‌ها و منطقی اکتشافات، تألیف پوپر، ترجمه احمد آرام؛ درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۲۰۰ - ۲۰۴.

صدها سال در حوزه‌ی علم می‌ماند و سپس تغییر می‌کند،^۱ پس نمی‌توان تفسیر قرآن را بر آن‌ها بنیان نهاد.

ب: وجود اشارات علمی در قرآن و لزوم استفاده از علوم تجربی در فهم و تفسیر آنها

در قرآن کریم بیش از ۱۳۲۲ آیه وجود دارد که به مطالب علمی و طبیعت و انسان و... اشاره دارد.^۲ که این آیات حداقل سه‌گانه است: اول: اشارات علمی به پدیده‌های طبیعی مثل حیوانات و طبیعت.^۳ که به ظاهر نکته شگفت‌انگیز یا اعجاز‌آمیزی را در بر ندارد. ولی همین اشارات علمی توجه انسان را به طبیعت و کیهان و... جلب کرده و زمینه‌ساز پیشرفت علوم تجربی در جهان اسلام شده است.

دوم: اشارت شگفت‌انگیز علمی قرآن، یعنی آیاتی که به مطالب علمی ویژه‌ای اشاره می‌کند و صدور آنها از یک فرد درس ناخوانده در محیط جزیره العرب در صدر اسلام بسیار بعید بوده است. برای مثال اشارات قرآن به حرکت زمین^۴ که بر خلاف هیئت بطلمیوسی و دیدگاه مشهور کیهان‌شناسی در آن

۱. همچون نظریه‌ی پتولیموسی (ptomaos - قرن دوم میلادی) در مورد این که زمین مرکز جهان است و خورشید و ستارگان در هفت فلک به دور آن می‌چرخند. این نظریه حدود چهارده قرن بر فکر بشر سایه افکنده بود. سپس توسط کپلر و کپرنیک و گالیله دگرگون شد و دیدگاه کنونی (یعنی حرکت زمین به دور خورشید) جای آن را گرفت.

۲. العلوم فی القرآن، ص ۳۶-۳۵.

۳. غاشیة / ۱۷ و نحل / ۱۴ و ۵...

۴. نحل / ۸۹.

عصر بوده است.

البته این‌گونه موارد، اعجاز علمی قرآن به شمار نمی‌آید چرا که مثلاً در مورد حرکت زمین دیدگاه غیرمشهور در یونان قبل از اسلام وجود داشته است.^۱

سوم: اشارات اعجاز‌آمیز علمی قرآن، یعنی گاهی قرآن کریم به زوجیت عام موجودات،^۲ نیروی جاذبه،^۳ حرکت‌های خورشید،^۴ مراحل آفرینش انسان^۵ و لقاح ابرها^۶ اشاره کرده که تا قرن‌ها بعد از اسلام کسی از این حقایق علمی با خبر نبوده است. این اشارات نوعی رازگویی و اخبار غیبی قرآن به شمار می‌آید. تفسیر علمی قرآن شرحی بر همین اشارات علمی قرآن است.

.....
۱. اولین بار فیثاغورث سپس فلوطه خوس و ارشمیدس به حرکت زمین معتقد شدند؛

سید هبة الدین شهرستانی، اسلام و هیئت، ص ۴۴.

۲. یس / ۳۶.

۳. رعد / ۲ و لقمان / ۱۰.

۴. یس / ۳۸.

۵. حج / ۵، مومنون / ۱۲، ۱۴.

۶. حجر / ۲۲.

ج: همه علوم از ظواهر آیات قرآن قابل استفاده نیست

هر چند که اشارات علمی زیادی در قرآن کریم وجود دارد و حتی قرآن خود را بیان کننده همه چیز معرفی می‌کند، وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ^۱ اما همه علوم بشری در ظواهر آن وجود ندارد چرا که چنین ادعائی خلاف بدهت است و آیه شریفه نیز قید لُبِّي دارد یعنی هر چیزی که در رابطه با هدایت بشر است، در قرآن موجود است.^۲

بنابراین همانطور که گذشت استخراج علوم از قرآن صحیح نیست چون مبنای آن «وجود همه علوم در ظواهر قرآن است» و این مبنا مخدوش است.

د: رابطه سازگارانها بین قرآن و علم:

قرآن کریم بارها انسان‌ها را به دانش‌افزایی فراخوانده است و یا دانشمندان را تشویق و تمجید کرده است.^۳ و همانطور که گذشت در موارد متعددی مطالب اعجاز‌آمیز یا شگفت‌آمیز علمی بیان کرده است. قرآن کریم هیچ‌گاه ستیزی با علم و عالمان راستین نداشته است بلکه رابطه قرآن و علم سازگارانها و مثبت است و تفسیر علمی قرآن به نوعی توضیح همین مبناست.

.....
۱. نحل / ۸۹.

۲. برخی از مفسران تصریح کرده‌اند که مقصود آیه (۸۹ / نحل) بیان مسائل هدایتی است از جمله: تفسیر المیزان، ج ۱۴، ص ۳۲۵؛ تفسیر مجمع البیان، ج ۴، ص ۲۹۸؛ تفسیر کشاف، ج ۲، ص ۲۱ و ۳۱.

۳. زمر / ۹، فاطر / ۲۸، مجادله / ۱۱ و...

البته برخی تعارضات ظاهری و ابتدائی بین قرآن و علم ادعا یا توهم شده که با تأمل و دقت در آیات و علوم برطرف می شود و تعارض مستقر و حقیقی بین قرآن و علم وجود ندارد و همین مطلب نیز در ضمن تفسیر علمی روشن می شود.

ه: هدف اصلی قرآن هدایت مردم به سوی خداست.

در قرآن مکرر بیان شده که این کتاب برای هدایت مردم^۱ و خارج ساختن آنان از تاریکی ها به سوی نور است،^۲ بنابراین اگر اشارات علمی در قرآن وجود دارد در همین راستاست. یعنی اشارات علمی قرآن گاهی به عنوان نشانه های خدا^۳ و گاهی به عنوان شواهد معاد^۴ بیان شده است. پس بیان مطالب علمی هدف اصلی قرآن نیست و قرآن کتاب کیهان شناسی و فیزیک و... نیست.

معیارهای برداشت علمی از قرآن

در روش های تفسیری دو گونه شرایط و معیار وجود دارد: یک قسم شرایط و معیارهایی عام که باید در تمام روش های تفسیری مراعات شود. قسم دوم شرایط و معیارهای خاصی که باید در هر روش تفسیری خاص رعایت گردد. در این جا هدف ما بیان شرایط و معیارهای قسم دوم است، اما برای یادآوری به قسم اول نیز اشاره می کنیم.

.....
 ۱. بقره / ۲ و ۹۷ و ۱۸۵، آل عمران / ۱۳۸، اعراف / ۲۰۳، یونس / ۵۷ و...

۲. ابراهیم / ۱.

۳. رعد / ۴۰۲.

۴. حج / ۵.

الف) معیارهای عام در روش تفسیر قرآن

این معیارها شامل شرایط مفسر و تفسیر می‌شود که ما آن‌ها را در دو دسته خلاصه می‌کنیم:

۱. تفسیر علمی توسط مفسری صورت پذیرد که دارای شرایط لازم باشد؛ یعنی آشنایی با ادبیات عرب، آگاهی به شأن نزول آیه، آشنایی با تاریخ پیامبر ﷺ و صدر اسلام در حدودی که به آیه مربوط است، اطلاع از علوم قرآن؛ مانند ناسخ و منسوخ، مراجعه به احادیث و اصول فقه، آگاهی از بینش‌های فلسفی، علمی، اجتماعی و اخلاقی، پرهیز از هرگونه پیش‌داوری، تطبیق و تحمیل، آشنایی با تفسیر و عدم تقلید از مفسران را داشته باشد.

۲. معیارهای تفسیر معتبر در آن رعایت شده باشد. مانند پیروی از روش صحیح تفسیر، عدم منافات تفسیر با سنت قطعی، پرهیز از پیش‌داوری غیر ضروری، عدم منافات تفسیر با آیات دیگر و حکم قطعی عقل و استفاده از منابع صحیح در تفسیر که لازم است این معیارها در تفسیر علمی نیز رعایت گردد.

۳. پرهیز از تفسیر به رأی و استقلال رأی در تفسیر قرآن؛ یعنی مفسر باید قبل از تفسیر، به قراین عقلی و نقلی مراجعه کرده و پس از در نظر گرفتن آن‌ها اقدام به تفسیر کند.^۱

۱. برای آگاهی بیشتر رک: الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۴۳۴ - ۴۵۶؛ درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، ص ۵۳ - ۷۴.

ب) معیارهای خاص روش تفسیر علمی قرآن

۱. تفسیر علمی به وسیله‌ی علوم تجربی قطعی صورت پذیرد.
در این مورد در مبحث علم، مقصود از قطعی بودن علوم تجربی را توضیح دادیم و در این جا اضافه می‌کنیم که: **یک**. اگر علوم تجربی یقینی و قطعی بود، می‌توان قرآن را بر اساس آن تفسیر کرد.

دو. اگر مطالب علوم تجربی به صورت نظریه‌های پذیرفته شده در علم باشد، می‌توان به صورت احتمالی بیان کرد که شاید این آیه اشاره به این مطلب علمی باشد. اما نمی‌توان به طور قطعی مطالبی را به قرآن نسبت داد؛ چرا که این علوم قطعی نیست. سه. اگر مطالب علوم تجربی به صورت فرضیه‌های احتمالی در علم باشد و هنوز مورد پذیرش عام جامعه‌ی علمی قرار نگرفته و قطعی نیز نشده است، نمی‌توان قرآن را با آنها تفسیر کرد؛^۱ چرا
۱. در قضایای علمی چند احتمال وجود دارد: الف) قضیه‌ی علمی که یقین مطابق واقع می‌آورد؛ چرا که تجربه علمی همراه با دلیل عقلی است (و به مرحله‌ی بداهت رسیده باشد).

ب) قضیه‌ی علمی یقین به معنای اعم می‌آورد؛ یعنی اطمینان حاصل می‌شود، ولی احتمال طرف مقابل به صفر نمی‌رسد، چنانچه بیشتر قضایای اثبات شده‌ی علوم تجربی این گونه است.

ج) قضیه‌ی علمی به صورت تئوری یا نظریه‌ی ظنّی باشد که هنوز به مرحله‌ی اثبات نرسیده است. بنابراین در صورت نخست (الف) تفسیر علمی جایز است؛ زیرا قرآن و علم قطعی (که به قطع عقلی برمی‌گردد) تعارضی ندارد، بلکه قراین قطعی «نقلی»، عقلی و عملی» برای تفسیر قرآن لازم است. بنابراین، در صورت دوم (ب) تفسیر علمی، اگر به صورت احتمال ذکر شود، صحیح به نظر می‌رسد. برای مثال گفته شود: چون ظاهر قرآن، با حرکت انتقالی خورشید، مطابق است به احتمال قوی منظور قرآن،

که این فرضیه‌ها در معرض تغییر است و همان اشکالاتی را که مخالفان تفسیر علمی می‌کردند، در پی دارد.^۱

۲. دلالت ظاهرایه‌ی قرآن بر مطالب علوم تجربی مورد نظر روشن باشد و تحمیلی بر آیه صورت نگیرد؛ یعنی در تفسیر علمی باید تناسب ظاهرایه با مسایل علمی مورد نظر رعایت شود، به طوری که معانی الفاظ و جملات آیه با مسائل علمی همخوان باشد و نیاز به تحمیل نظر بر آیه نباشد. به عبارت دیگر در تفسیر علمی به نحوی عمل شود که نیاز به توجیه و تفسیرهای مخالف ظاهر پیدا نکنیم.^۲

۳. استفاده از گونه‌ی صحیح تفسیر علمی؛ یعنی استخدام علوم در فهم علوم و تبیین و تفسیر قرآن و پرهیز از گونه‌های ناصحیح همچون؛ استخراج علوم از قرآن و تطبیق و تحمیل نظریه‌های علمی بر قرآن.

تذکر ۳: برخی از صاحب نظران معیارهای دیگری برای تفسیر علمی ذکر کرده‌اند از جمله:

۳/۱. تفسیر آیات مطابق معنای نظم قرآن باشد.

همین حرکت است و در صورت سوم (ج) هم تفسیر علمی صحیح است؛ زیرا همان اشکالاتی را پدید می‌آورد که مخالفان تفسیر علمی می‌گفتند؛ مانند انطباق قرآن با علوم متغیر، شك کردن مردم در صحت قرآن و...

۱. مضمون این معیار را آیت الله مکارم شیرازی در کتاب قرآن و آخرین پیامبر، ص ۱۴۷ آورده‌اند و در کلمات بسیاری از قائلان به تفسیر هم وجود داشت.

۲. همان. و نیز عبدالرحمن العک، اصول التفسیر و قواعد، ص ۲۲۴؛ عمید زنجانی، مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، ص ۲۵۶.

- ۳/۲. قرآن را در معرض نظریات علمی متضاد قرار ندهد.
- ۳/۳. مفسر در پی اثبات اشارات علمی قرآن به وسیله‌ی نظریات علمی باشد.
- ۳/۴. آیات قرآن را اصل و محور تفسیر قرار دهد، نه مطالب علمی را.
- ۳/۵. مفسر ملتزم به معانی لغوی عرب در آیات باشد.
- ۳/۶. تفسیر علمی با مطالب شرعی مخالف نباشد.
- ۳/۷. تفسیر علمی مطابق آیه باشد نه کمتر و نه زیادت.
- ۳/۸. تألیف و تناسب آیات و وحدت موضوعی آنان رعایت گردد.^۱ البته برخی از معیارهای فوق به نوعی به یکی از معیارهای سه‌گانه‌ی پیشین باز می‌گردد؛ همچون شماره‌ی ۱ و ۴ و ۷ و ۸ که به معیار دوم باز می‌گردد و همچون شماره‌ی ۲ که به معیار اول باز می‌گردد.
- و برخی دیگر از شرایط عام تفسیر است. مثل شماره‌ی ۶ و ۵ و در شماره‌ی ۳ اگر مقصود از نظریات علمی، فرضیه‌های اثبات نشده باشد قابل قبول نیست و اگر مقصود مطالب قطعی علوم تجربی باشد (با اصلاح در عبارت) قابل قبول است.

امتیازات تفسیر علمی قرآن

۱. در قرآن کریم بیش از دو هزار آیه وجود دارد که به مطالب علمی اشاره دارد^۲ و استخدام علوم در تفسیر قرآن موجب تبیین

۱. عبدالرحمن العک، همان، ص ۲۲۴.

۲. العلوم فی القرآن، ص ۳۵-۳۶.

اشارات علمی قرآن شده و ما را در تفسیر، تبیین و فهم بهتر آیات کمک می‌کند؛ برای مثال وقتی قرآن از زیان و منافع شراب سخن می‌گوید قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَإِنَّهُمَا لَكَبِيرٌ مِّنْ نَّفَعِهِمَا، یافته‌های علوم پزشکی این آیه را توضیح می‌دهد و مقصود خدا را از منافع و مضار تبیین می‌کند و تفسیر روشنی از آیه در اختیار ما می‌گذارد.

بلکه گاهی تفسیر برخی آیات قرآن بدون کمک گرفتن از علوم جدید بسیار مشکل می‌شود. برای مثال فهم و تفسیر آیات ۱۲، ۱۴ سوره‌ی مؤمنون و آیه‌ی ۵ سوره‌ی حج نیاز مبرم به استفاده از علوم پزشکی دارد و همان‌طور که برای فهم لغات آیه از علم لغت استفاده می‌کنیم، برای فهم مراحل خلقت انسان نیز از علم جنین‌شناسی استفاده می‌کنیم.

۲. تفسیر علمی قرآن در برخی موارد می‌تواند اعجاز علمی قرآن را اثبات کند؟^۲ یعنی قرآن کریم چهارده قرن قبل مطلبی علمی را بیان کرده که برای انسان آن عصر کشف نشده بوده است و مردم از آوردن مثل آن عاجز بوده‌اند و اکنون پس از قرن‌ها به طور قطعی به وسیله‌ی علوم تجربی کشف گردیده است.

از این مطب استفاده می‌شود که قرآن معجزه‌ای الهی است که نمی‌تواند کلام بشری باشد.

۱. بقره / ۲۱۹.

۲. التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ج ۲، ص ۴۴۳.

در مورد اعجاز علمی قرآن به آیاتی در مورد زوجیت عام موجودات (و زوجیت گیاهان)،^۱ نیروی جاذبه،^۲ حرکت خورشید،^۳ فلسفه‌ی حرمت شراب‌خواری،^۴ مراحل خلقت انسان،^۵ لقاح ابرها و گیاهان^۶ و... استدلال شده است.^۷

آقای راترود ویلانت، نیز در این مورد می‌نویسد: «هواداران تفسیر علمی در صدد اثبات این معنا هستند که قرآن چندین قرن نسبت به عالمان جهان غرب تقدم دارد. چرا که مطالبی را در آن زمان متذکر شده [که پس از گذشت چند قرن] تازه عالمان غربی آنها را کشف می‌نمایند. اکثر شیفتگان تفسیر علمی این برتری زمانی قرآن در زمینه معرفت علمی را به عنوان نمونه بارزی از اعجاز قرآن تلقی کرده و همواره در براهین و مجادلات علمی خود در برابر غرب براین بعد اعجاز و تقلیدناپذیری قرآن تأکید می‌ورزند.»^۸

۳. تفسیر علمی قرآن سبب افزایش ایمان مردم مسلمان و گرایش غیرمسلمانان به قرآن و اسلام می‌شود؛ یعنی هنگامی که

.....
۱. یس / ۳۶.

۲. رعد / ۲؛ لقمان / ۱۰.

۳. یس / ۳۸.

۴. بقره / ۲۱۹.

۵. حج / ۵؛ مؤمنون / ۱۴-۱۲.

۶. حجر / ۲۲.

۷. نك : پژوهشی در اعجاز علمی قرآن.

۸. راترود ویلانت، مقاله تفسیر قرآن در دوره جدید و معاصر، دائرة المعارف قرآن لیدن.

ثابت شد قرآن اشاراتی علمی دارد که قرن‌ها قبل از کشفیات علوم تجربی آنها را بیان کرده است، ایمان مسلمانان و به ویژه جوانان نسبت به صدق قرآن بیشتر می‌شود؛ همان‌طور که مخالفان قرآن در برابر آن سر تسلیم فرود می‌آورند و به عظمت آن اعتراف می‌کنند.

از این رو است که می‌بینیم برخی دانشمندان غربی، همچون «موریس بوکای» در کتاب «مقایسه‌ای میان تورات، انجیل، قرآن و علم» به بررسی مطالب علمی قرآن، تورات و انجیل پرداخته است و در موارد متعددی اعتراف می‌کند که تورات و انجیل با یافته‌های علوم تجربی مخالف است، اما قرآن مطالب مخالف علم ندارد، بلکه در این مورد مطالب اعجاز‌آمیزی بیان کرده است.^۱

۴. نظریه پردازی‌های علمی قرآن: همان‌طور که قبلاً اشاره شد یکی از ثمرات برداشت‌های علمی از قرآن پدید آمدن نظریه‌های نو در زمینه علوم طبیعی (مثل وجود موجودات زنده در آسمان، (شوری / ۲۹)) و در زمینه علوم انسانی (مثل دیدگاه اقتصاد بدون ربا) است.

۵. جهت دهی به علوم انسانی: همان‌طور که قبلاً اشاره شد

۱. The Bible the Quran and Science. Maurice Bucaille. این کتاب چند بار به فارسی

و به عربی ترجمه شده است. نام ترجمه‌های فارسی و عربی آن به این قرار است:

(۱) حسن حبیبی؛ عهدین، قرآن و علم، انتشارات سلمان، ۱۳۵۷

(۲) ذبیح الله دبیر؛ مقایسه‌ای میان تورات، انجیل و قرآن و علم، انتشارات فرهنگی و اسلامی، ۱۳۶۵.

(۳) التوراة والإنجیل والقرآن والعلم الحديث؛

(۴) دراسة الكتب المدرسة في ضوء المعارف الحديثة.

یکی از ثمرات برداشت های علمی از قرآن پیدایش مبانی جدید برای علوم انسانی است که موجب جهت دهی جدید به این علوم می گردد.

برای مثال رعایت اصل اساسی عدالت در اقتصاد و توجه به اصل فقرزدایی در اقتصاد و مدیریت و نیز رعایت اخلاق اسلامی در مدیریت و نیز توجه به دو بعدی بودن شخصیت انسان (روح و جسم) در روان شناسی و با توجه به خدامحوری به جای انسان محوری (اومانیزم) در علوم انسانی می تواند مبانی جدیدی برای این علوم به وجود آورد و جهت جدیدی به آنها بدهد به طوری که علوم انسانی جدیدی در جهان پدید آید.

آسیب های برداشت علمی از قرآن

۱. علوم تجربی غالباً قطعی نیست و نظریات و تئوری های آن متزلزل است و بعد از مدتی تغییر می یابد و اگر قرآن را با علوم متزلزل و غیر قطعی تفسیر کنیم؛ پس از مدتی که آن نظریه ها تغییر کرد، مردم در مورد بیانات قرآنی شك کرده و ایمان آن ها متزلزل می گردد؛ برای مثال این که بعضی افراد قرآن را با هیئت بطلمیوسی تفسیر کرده اند و افلاک نه گانه را با آیات قرآن تطبیق نمودند و پس از قرن ها آن نظریه باطل شد و موجب گردید تا بعضی گمان کنند علم هیئت جدید (کپرنیکی) با قرآن در تعارض است.^۱

۲. تفسیر علمی در بسیاری موارد به تفسیر به رأی منجر می شود؛

۱. التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۹۱-۴۹۴.

زیرا افرادی که در صدد تفسیر علمی قرآن هستند به دلایل متعددی که در ذیل می‌آید به دام این مسأله گرفتار می‌آیند: الف) بعضی افراد تخصص کافی در قرآن و تفسیر آن ندارند و بدون داشتن شرایط يك مفسر، اقدام به تفسیر علمی قرآن می‌کنند و این یکی از مواردی است که افراد به دام تفسیر به رأی می‌افتند.

ب) برخی افراد مغرض ممکن است با استفاده از آیات ناظر به علوم مختلف بخواهند نظریات خود را اثبات کنند که گاهی این نظریات، انحرافی و حتی الحادی است، ولی این کار را با استفاده از تفسیر علمی قرآن سامان می‌دهند که موجب تحمیل نظرات بر قرآن می‌شود که از مصادیق بارز تفسیر به رأی است؛ برای مثال کسانی سعی می‌کنند حقایق غیبی و ماورای طبیعی قرآن را به مسائل محسوس ربط بدهند و تا آن جا پیش می‌روند که می‌گویند منظور قرآن از ملائکه همان میکرب‌هاست که جان انسان‌ها را می‌گیرد.^۱ و یا در جای دیگر قابیل را حامل بردو دوره‌ی جامعه‌ی بی‌طبقه و جامعه‌ی فتودالیزی (ارباب و رعیتی) می‌کنند تا با مراحل تکامل جامعه در مکتب مارکسیسم مطابقت کند.^۲

ج. برخی افراد می‌خواهند همه علوم را از قرآن استخراج کنند (همانطور که در مورد غزالی گذشت) و در این رابطه هر مطلبی

۱. درس سنن الكائنات لمدرسة دار الدعوة والإرشاد، ص ۴۵۱، به نقل از التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان، ص ۲۲۸.

۲. تفسیر به رأی، ص ۷۸.

علمی را با قرآن تطبیق و گاهی تحمیل می‌کنند که موجب تفسیر به رأی می‌شود. در حالی که بیان شد مبنای این دیدگاه مخدوش است.

۳. تفسیر علمی قرآن گاهی به تأویل غیر جایز منتهی می‌شود؛ چنانچه بعضی افراد برای تفسیر علمی قرآن از حدود ظواهر الفاظ و آیات می‌گذرند و هر کدام از آیات را که با یک نظریه، یا قانون علمی (که مورد نظر آنهاست) منافات و تعارض دارد، تأویل می‌کنند تا بتوانند آن نظریه را به قرآن نسبت دهند.^۱ به عبارت دیگر نظریه‌های اثبات نشده علمی را به قرآن تحمیل می‌کنند که نوعی تغییر به رأی است.

نمونه‌ی جالب این نوع تأویلات در مورد «نظریه‌ی تکامل انواع داروین» صورت گرفته است. یک نفر کتابی می‌نویسد با پیش فرض پذیرش نظریه‌ی تکامل و هر آیه‌ای که موافق نظریه‌ی تکامل است می‌آورد، سپس آیات مخالف را تأویل می‌کند و برخلاف ظاهر آیات، آن‌ها را با نظریه‌ی تکامل وفق می‌دهد و شخص دیگر، کتابی می‌نویسد با پیش فرض ردّ نظریه‌ی تکامل و آیات مخالف را می‌آورد، سپس آیات موافق نظریه تکامل را به نظر خود برمی‌گرداند و مرتکب تأویل می‌گردد؛^۲ و هر دو هم، نظر خود را به قرآن نسبت می‌دهند و گاهی بر آن اصرار می‌ورزند.

۱. البته این‌گونه تأویل‌های غیر جایز، تحمیل بر قرآن و نوعی تفسیر به رأی است.

۲. برای اطلاع بیشتر رک: نظریه‌ی تکامل از دیدگاه قرآن؛ تکامل در قرآن؛ خلقت انسان در بیان قرآن.

نمونه‌ی دیگر آن را در بحث «عرش» و «کرسی» و تأویل آن‌ها، به فلک هشتم و نهم می‌توان دید، چنانچه نمونه‌ی دیگر آن در تأویل قصه‌ی ابراهیم، حیات و مرگ جامعه‌ها در تفسیر المنار ملاحظه شد^۱ و شاید مقصود علامه طباطبایی نیز از «تطبیق» نامیدن تفسیر، همین تحمیل و تأویل آیات باشد.^۲

۴. تفسیر علمی قرآن و آوردن مطالب علمی زیاد در لابه‌لای تفسیر قرآن، موجب می‌شود که مقصد اصلی آن که تربیت و تزکیه‌ی انسان و هدایت اوست، فراموش گردد؛ چنانچه پاره‌ای از تفسیرهای جدید (مثل طنطاوی) این‌گونه عمل کرده‌اند؛ بر این اساس، بهتر است از تفسیر علمی قرآن چشم‌پوشی کرده و مقاصد اصلی را در تفسیر ذکر کنیم.

به عبارت دیگر تفسیر علمی موجب سوء فهم از ذات قرآن و وظیفه‌ی آن می‌شود. چون با بیان مطالب علمی قرآن، گاهی هدف اصلی آن که تربیت انسان است، فراموش می‌گردد و گمان می‌شود که قرآن تنها برای بیان علوم آمده است.^۳

۵. تفسیر علمی موجب می‌شود که حقایق قرآنی مجاز شود و بلاغت آن مخدوش شود؛ یعنی معانی اصلی خود را از دست بدهد قرآن بر اساس لغت عرب صدر اسلام معنا نشود؛ پس

۱. مبحث دیدگاه‌ها به نظریه‌ی بوعلی سینا، علامه مجلسی و رشید رضا در المنار، مراجعه شود.

۲. تفسیر المیزان، ج ۱، ص ۶.

۳. فی ظلال القرآن، ج ۱، ص ۲۶۱-۲۶۳ (با تصرف در عبارات).

تفسیر علمی صحیح نیست. دکتر ذهبی در این مورد می نویسد: «از نظر لغوی تفسیر علمی معقول نیست؛ زیرا الفاظ در طول قرون و اعصار، معنایشان تغییر می کند و معانی لغوی، شرعی و اصطلاحی، پدید می آید و بسیاری از این معانی جدید است که در صدر اسلام نبوده است، با این حال آیا می تواند معقول باشد که خداوند با همان الفاظ، این معانی را که در نسل ها بعد پیدا شده، اراده کرده باشد؟ این مطلب را کسی قبول نمی کند، مگر آن که عقل خود را انکار کند»^۱.

آری اگر تفسیر علمی را بپذیریم، بلاغت قرآن مخدوش می شود؛ زیرا بلاغت عبارت از مطابقت کلام با مقتضای حال است؛ در حالی که طبق تفسیر علمی باید بگوییم که خداوند معانی و مفاهیمی را که از الفاظ قرآن اراده کرده، عرب ها به آن معانی جاهل بوده اند و این موجب می شود که یکی از خصائص مهم قرآن (بلاغت و مراعات حال مخاطب را) از آن سلب کنیم.^۲

البته همانطور که در بیان دیدگاه های موافقان و قائلان به تفسیر علمی گذشت، این آسیب ها قابل پیشگیری است، چون اکثر اشکالات به دو گونه «استخراج علوم از فهم قرآن و تحمیل

۱. التفسیر والمفسرون، ج ۲، ص ۴۹۴-۴۹۱ (با تلخیص و تصرف در عبارات).

۲. همان.

نظریه‌های علمی بر قرآن» وارد می‌شود، بنابراین اگر مفسر قرآن از گونه استفاده علوم قطعی تجربی در فهم قرآن استفاده کند، اکثر اشکالات و آسیب‌های فوق برطرف می‌شود و همانطور که گذشت تفسیر علمی مبانی و معیارهایی دارد که لازم است مفسر قرآن آنها را رعایت کند که اگر برطبق آنها تفسیر علمی صورت گیرد، برخی دیگر از آسیب‌ها برطرف می‌شود.

به عبارت دیگر استفاده از علوم قطعی تجربی، آسیب اول را برطرف می‌سازد و تفسیر علمی توسط مفسر دارای شرایط و استفاده از گونه صحیح تفسیر علمی آسیب دوم و سوم را برطرف می‌سازد و رعایت اعتدال در استفاده از روش تفسیر علمی، آسیب چهارم را برطرف می‌سازد.

البته سوء استفاده از روش‌های تفسیری یا افراط و تفریط برخی مفسران در مورد روش خاص تفسیری مخصوص تفسیر علمی نیست و این آسیب کم و بیش در بقیه روش‌های تفسیری نیز وجود دارد که با رعایت اعتدال و ضوابط تفسیر و مفسر، مشکل برطرف یا کمتر می‌شود.

در هر صورت تفسیر علمی خلاف بلاغت قرآن نیست و موجب مجاز نمی‌شود چرا که قرآن برای یک زمان و مردم خاص نازل نشده است و الفاظ و مفاهیم قرآنی در هر عصری مصادیق جدیدی پیدا می‌کند. مثل واژه «عَمَد» در آیه «رَفَعَ السَّمَاوَاتِ

بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرْوُنَهَا^۱ که به معنای ستون‌هاست. ولی در طول زمان مصادیق متعددی مثل ستون خیمه و ستون‌های فولادی و نیروهای ستون‌مانند، مثل نیروی جاذبه پیدا کرده است. بنابراین کشف مصادیق جدید آیات و تبیین‌های جدید دلیل عظمت قرآن و اوج بلاغت آن است که محصور در زندان زمان نیست. البته ممکن است برخی افراد برخلاف معنای لغوی مطالب را بر قرآن تحمیل کنند که این خلاف لغت و بلاغت خواهد بود.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از مجموع مطالبی که گذشت روشن شد که تفسیر علمی یکی از روش‌های تفسیر قرآن است که استفاده از آن برای فهم و تفسیر آیات علمی قرآن ضروری است، این روش تفسیری گونه‌های متعددی دارد که استخراج علوم از قرآن و تحمیل نظریه‌های علمی بر قرآن صحیح نیست. چون منتهی به تفسیر به رأی می‌شود ولی استخدام علوم در فهم و تفسیر قرآن صحیح است. در ضمن روشن شد که تفسیر علمی امتیازات خاصی همچون فهم بهتر آیات علمی قرآن و اثبات اعجاز علمی را دارد ولی آسیب‌هایی نیز داشته است که اگر آن معیارها رعایت شود و از گونه صحیح تفسیر علمی (استخدام علوم قطعی تجربی در فهم قرآن) استفاده شود، غالب آسیب‌ها برطرف می‌شود.

.....

منابع

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ۱. ابن بابویه، محمد بن علی، عیون أخبار الرضا علیه السلام، تصحیح مهدی لاجوردی، تهران، نشر جهان، چاپ اول، ۱۳۷۸ ق.
- ۲. ابوالحجر، احمد عمر، التفسیر العلمی للقرآن فی المیزان، بیروت، دار قتیبة، ۱۹۹۱ م.
- ۳. ابوشهبه، محمد بن محمد، الاسرائیلیات والموضوعات فی کتب التفسیر، بیروت، دارالجیل، ۱۴۱۳ ق.
- ۴. استفن ویلیام، هاو کینگ، تاریخچه زمان، ترجمه حبیب الله دادفرما، تهران، نشر کیهان، ۱۳۷۵ ش.
- ۵. اوبلاکر، اریک، فیزیک نوین، ترجمه بهروز بیضایی، تهران، انتشارات قدیانی، ۱۳۷۰ ش.
- ۶. ایازی، سید محمد علی، المفسرون حیاتهم و منهجهم، تهران، نشر وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۴۱۴ ق.
- ۷. باربور، ایان، علم و دین، ترجمه بهاء الدین خرمشاهی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۶۲ ش.
- ۸. بحرانی، هاشم بن سلیمان، البرهان فی تفسیر القرآن، ۵ جلد، موسسه البعثة، قسم الدراسات الإسلامية، ایران، قم، چاپ اول، ۱۴۱۵ ق.

۹. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، انتشارات نقره، ۱۳۶۷ش.
۱۰. بهبودی، محمد باقر، هفت آسمان، تهران، نشر معراجی، بی تا.
۱۱. پوپر، کارال ریموند، حدس ها و ابطال ها، ترجمه احمد آرام، تهران، شرک سهامی انتشارات، ۱۳۶۸ش.
۱۲. الترمذی، حافظ ابی عیسی محمد بن عیسی سوره، سنن ترمذی، تحقیق، بشار عواد معروف، دارالغرب الاسلامی، بیروت، ۱۹۹۶م.
۱۳. الحبال، محمد جمیل، الجواری، مقداد مرعی، العلوم فی القرآن، بیروت، دارالنفاس، چاپ اول، ۱۴۱۸ق.
۱۴. حرّ عاملی، محمدحسن، وسائل الشیعة، مؤسسه آل البیت، قم، ۱۴۰۹ق.
۱۵. حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ق.
۱۶. حموی، ابو عبدالله یاقوت بن عبدالله، معجم البلدان، بیروت، دارصادر، ۱۹۹۵م.
۱۷. حویزی، عبدعلی بن جمعه، تفسیر نورالثقلین، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم ۱۴۱۵ق.
۱۸. الخطیب، عبدالغنی، قرآن و علم امروز، ترجمه دکتر اسدالله مبشری، مؤسسه مطبوعاتی عطایی، تهران، ۱۳۶۲ش. اصل کتاب تحت عنوان «اضواء من القرآن علی الانسان والنشأة الكون» در مکتبه دار الفتح، دمشق، ۱۳۹۰ق، به چاپ رسیده است.
۱۹. الخولی، امین، مناهج تجدید فی النحو و البلاغة و التفسیر و الادب،

- قاهره، دارالمعرفه، ۱۹۶۱ م.
۲۰. دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مبانی اقتصاد اسلامی، تهران، سازمان سمت، چاپ سوم، ۱۳۷۹ ش.
۲۱. دیاری، محمد تقی، پژوهشی در باب اسرائیلیات در تفاسیر قرآن، دفتر پژوهش و نشر سه‌روردی، تهران، ۱۳۷۹ ش.
۲۲. ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۹۶ ق.
۲۳. راغب اصفهانی، المفردات لالفاظ القرآن الکریم، تحقیق عدنان داوودی، قم، طلیعه نور، ۱۴۲۸ ق.
۲۴. رشید رضا، محمد، تفسیر القرآن الحکیم (المنار)، دارالفکر، بیروت، لبنان، ۱۳۹۳ ق.
۲۵. رضایی اصفهانی، محمد علی، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن، انتشارات اسوه، قم، ۱۳۷۵ ش.
۲۶. —، «نقش دانش‌های مترجم در ترجمه قرآن»، ترجمان وحی، مجله، قم، موسسه فرهنگی ترجمان وحی، ش ۱۲.
۲۷. —، انس با قرآن، قم، شهید مسلم، چاپ دوم، ۱۳۸۲ ش.
۲۸. رضایی اصفهانی، محمد علی، پژوهشی در اعجاز علمی قرآن، پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
۲۹. —، درسنامه روش‌ها و گرایش‌های تفسیری قرآن، چاپ اول، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۲ ش.
۳۰. —، منطق تفسیر قرآن (۳)، روش تحقیق در تفسیر و علوم قرآن، انتشارات المصطفی، قم، ۱۳۸۵ ش.

۳۱. رفیعی محمدی، ناصر، تفسیر علمی قرآن، دو جلدی، انتشارات فرهنگ‌گستر، ۱۳۷۹ ش. و نیز همین کتاب تحت عنوان: سیرت‌دوین و تطور تفسیر علمی قرآن، رفیعی محمدی، ناصر، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول، ۱۳۸۶ ش.
۳۲. رومی، فهد بن عبدالرحمن بن سلیمان، اتجاهات التفسیری القرن الرابع عشر، عربستان، الطبعة الاولى، ۱۴۰۷ ق.
۳۳. ری شهری، محمد محمدی، میزان الحکمه، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث، چهارده جلد، ۱۳۸۹ ش.
۳۴. زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۵ ق.
۳۵. زمخشری، محمود، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دار الكتاب العربی، چاپ سوم، ۱۴۰۷ ق.
۳۶. زیدان، جرجی، تاریخ التمدن الاسلامی، بیروت، دارالمکتبه الحیاة، پنج جلد در دو مجلد، بی تا.
۳۷. سبحانی، جعفر، تفسیر صحیح آیات مشکله قرآن، تنظیم سیدهادی خسروشاهی، مؤسسه امام صادق علیه السلام، انتشارات توحید، قم، ۱۳۷۱ ش.
۳۸. سجستانی، ابوداود با اشعث، سنن، تحقیق و تعلیق سعید محمد اللحام، دارالفکر، بیروت، طبع الأولى، ۱۴۱۰ ق.
۳۹. سحابی، یدالله، قرآن مجید، تکامل و خلقت انسان، شرکت سهامی انتشار، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۷ ش.
۴۰. —، خلقت انسان در بیان قرآن، شرکت سهامی انتشارات، تهران، چاپ سوم، ۱۳۵۱ ش.

۴۱. سیاسی، علی اکبر، مبانی فلسفه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۳۶ش.
۴۲. سید بن قطب، فی ظلال القرآن، بیروت. قاهره، دارالشروق، چاپ هفدهم، ۱۴۱۲ق.
۴۳. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الإتقان فی علوم القرآن، ۲ جلد، دارالکتب العربی، لبنان، بیروت، چاپ دوم، ۱۴۲۱ق.
۴۴. شریف الرضی، محمد بن حسین، نهج البلاغه (للصبیحی صالح)، قم، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
۴۵. شهرستانی، سید هبة الدین، اسلام و هیئت، نجف اشرف، مطبعة الغری فی النجف، ۱۳۵۶ق.
۴۶. صدر، محمد باقر، الاسس المنطقیه للاسقاء، دارالمعار، بیروت، ۱۳۹۱ق.
۴۷. صدوق، محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، معانی الأخبار، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۰۳ق.
۴۸. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۱۷ق.
۴۹. طبرسی، ابوعلی فضل بن حسن، مجمع البیان لعلوم القرآن، بیروت، مؤسسة الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۱۵ق.
۵۰. طن طاوی، بنجوهری، الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم، به کوشش احمد سعد علی، قاهره، مؤسسة مصطفی بابی حلبی، چاپ اول، ۱۳۵۵ق.
۵۱. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق احمد حبیب قصر العاملی، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۹ق.
۵۲. عبده، محمد، تفسیر جزء عم، بیروت، دارو مکتبة الهلال، چاپ اول،

- ۱۹۸۵ م.
۵۳. العك، خالد عبدالرحمن، اصول التفسير وقواعده، دارالنقاش، دمشق، طبع الثالث، ۱۴۱۴ ق.
۵۴. عمید زنجانی، عباسعلی، مبانی و روش های تفسیر قرآن، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۶ ش.
۵۵. غزالی، ابوحامد محمد بن محمد، جواهر القرآن، نشر بنیاد علوم اسلامی، ۱۳۶۵ ش.
۵۶. فیض کاشانی، محمد بن محسن، تفسیر صافی، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، چاپ دوم، ۱۴۰۲ ق.
۵۷. قراملکی، احمد فرامرزی، روش شناسی مطالعات دینی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش.
۵۸. نوفل، عبدالرزاق، القرآن والعلم الحديث، دارالکتب العربی، بیروت، ۱۴۰۴ ق.
۵۹. قرشی بنایی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم، ۱۴۱۲ ق.
۶۰. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع الاحکام القرآن «تفسیر قرطبی»، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۲۹ ق.
۶۱. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر قمی، تحقیق: سیدطیب موسوی جزایری، قم، دارالکتب، ۱۳۶۷ ش.
۶۲. کتاب مقدس، ترجمه فاضل خان همدانی، و ویلیام گلن و هنری مرتن، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰ ش.
۶۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تصحیح و تعلیق علی اکبر

- غفاری، تهران: دارالکتب الإسلامیه، چاپ چهارم، ۱۳۶۵ش.
۶۴. متقی هندی، علی بن حسام‌الدین، کنز العمال فی سنن الأقوال والأفعال، تحقیق بکری حیانی، صفوة السقا، مؤسسة الرسالة، چاپ پنجم، ۱۹۸۱م.
۶۵. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار الائمة الاطهار، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ق.
۶۶. مرادی، ایمان، راز آسمان‌های هفت‌گانه، اصفهان، معاونت فرهنگی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان، ۱۳۷۳ش.
۶۷. مشکینی اردبیلی، آیت الله علی، تکامل در قرآن، ترجمه حسینی نژاد، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، بی‌تا.
۶۸. مظفر، محمدرضا، المنطق، مؤسسه نشر اسلامی، قم، چاپ چهارم، ۱۴۲۶ق.
۶۹. معرفت، محمدهادی، التفسیر والمفسرون فی ثوبه القشيب، الجامعة الرضویة للعلوم الاسلامیة، مشهد، ۱۴۲۶ق.
۷۰. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر به رأی، قم، مطبوعات هدف، چاپ هفتم، ۱۳۶۷ش.
۷۱. —، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ بیست و ششم، ۱۳۷۲ش.
۷۲. —، قرآن و آخرین پیامبر، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۴۹ش.
۷۳. مهاجری، مسیح، نظریه تکامل از دیدگاه قرآن، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۳ش.
۷۴. نبوی، محمدحسن، مدیریت اسلامی، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، چاپ هفتم، ۱۳۸۲ش.

۷۵. نجاتی، محمد عثمان، قرآن و روان شناسی، ترجمه عباس عرب، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ش.
۷۶. نصر، سید حسین، تکامل در قرآن، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۶۶.
۷۷. نوروزی، محمد جواد، نظام سیاسی اسلام، قم، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ دهم، ۱۳۸۵ ش.
۷۸. نویسندگان، دایرة المعارف قرآن لایدن، هلند، ۲۰۰۵ م.
۷۹. واعظی، احمد، درآمدی بر هرمنوتیک، تهران، سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ ششم، ۱۳۸۹ ش.

راه‌های تهیه کتاب‌های انتشارات

پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن

به مراکز پخش که در ذیل به آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. قم، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن: قم، خیابان سمیه، خیابان شهید رجایی، کوچه ۴، پلاک ۷۷، تلفن: ۰۲۵۱-۷۷۳۴۰۹۴
۲. قم، انتشارات المصطفی: قم، خیابان حجتیه، روبروی درب مدرسه حجتیه، جنب بنیاد نهج البلاغه، تلفن: ۰۲۵۱-۷۷۳۰۵۱۷
۳. قم، انتشارات زمزم هدایت: قم، میدان دورشهر (جانبازان)، خیابان شهید فاطمی، نبش کوچه ۳، تلفن: ۰۲۵۱-۷۷۳۰۷۳۵
۴. قم، کتابفروشی مجتمع آموزش عالی امام خمینی علیه السلام: قم، خیابان ۱۹ دی (باجک) میدان جهاد، کتابفروشی مجتمع آموزش عالی امام خمینی علیه السلام، تلفن: ۰۲۵۱-۷۱۱۰۵۹۹
۵. خراسان رضوی، انتشارات به‌نشر: مشهد، میدان بیمارستان امام رضا علیه السلام، ابتدای خیابان رازی، انتشارات آستان قدس رضوی، شرکت به‌نشر، تلفن: ۰۵۱۱-۸۵۱۱۱۳۶. ۳۷
۶. تهران، پکتا: تهران، خیابان حافظ، نرسیده به چهارراه کالج، نبش کوچه بامشاد، پلاک ۵۲۵، تلفن: ۰۲۱-۸۸۹۴۰۳۰۳.۵
۷. آذربایجان شرقی، کتابفروشی شهید شفیع‌زاده: تبریز، خیابان

- امام خمینی رحمته الله، نرسیده به میدان ساعت، روبه‌روی خیابان تربیت، ۵۵۶۳۴۶۷۰ - ۴۱۱.
۸. اصفهان، کتاب‌فروشی اندیشه: اصفهان، خیابان شهرداری، اول خیابان ابودر، روبه‌روی بازار حمام قدیم، کتاب‌فروشی اندیشه اصفهان، ۰۹۱۳۹۹۹۲۵۹۰.
۹. تهران، فروشگاه آستان قدس رضوی. به‌نشر: تهران، خیابان انقلاب، مقابل درب اصلی دانشگاه تهران، فروشگاه آستان قدس رضوی به نشر، ۸۸۹۶۰۴۶۶ - ۶۶۴۶۵۷۳۵ - ۲۱.
۱۰. فارس، کتاب‌سرای قائم شیراز: استان فارس، شهرستان شیراز، میدان دانشجو، جنب خوابگاه قدس، کتاب‌سرای قائم، ۶۲۹۴۱۱۱ - ۰۷۱۱.
۱۱. آذربایجان شرقی، کتاب‌فروشی اهل‌بیت علیهم‌السلام: تبریز، شهرستان مرند، خیابان پروین اعتصامی، روبه‌روی بانک صادرات، پلاک ۳۴، کتاب‌فروشی اهل‌بیت علیهم‌السلام، ۲۲۵۷۴۴۷ - ۴۹۱.
۱۲. اصفهان - نجف‌آباد، انتشارات انصار الامام المنتظر: اصفهان، نجف‌آباد، خیابان منتظری شمالی، جنب حوزه علمیه امام المنتظر، نمایشگاه و فروشگاه، انتشارات انصار الامام المنتظر، ۲۵۱۲۶۰۰ - ۰۳۳۱.
۱۳. اصفهان. شهرضا، فروشگاه کتاب شهرایران: اصفهان، شهرضا، خیابان شهید بهشتی، مجتمع علی ابن ابیطالب، فروشگاه کتاب شهرایران، ۲۲۳۹۶۹۳ - ۰۳۲۱.
۱۴. یزد، کتاب‌فروشی نیکوروش: یزد، خیابان امام خمینی رحمته الله، کتاب‌فروشی نیکوروش، ۶۲۶۴۶۹۹ - ۰۳۵۱.
۱۵. ایلام، مؤسسه فرهنگی غدیرخم ایلام: ایلام، خیابان فردوسی، بالاتر از تعاونی ۱۵، ۳۳۳۲۸۸۸ - ۰۸۴۱ و ۰۹۱۸۳۴۱۰۹۰۳.

۱۶. خراسان جنوبی، نمایشگاه دائمی کتاب: خراسان جنوبی، بیرجند، میدان شهدا، نبش حکیم نزاری ۱، ۲۲۲۴۴۹۵ - ۰۵۶۱ .
۱۷. مازندران، محصولات فرهنگی حاج بصیر، شهرستان بابل، جنب مسجد جامع، سازمان تبلیغات اسلامی شهرستان بابل، مرکز فرهنگی شهید حاج بصیر، ۲۲۹۸۱۵۵ - ۰۱۱۱ .
۱۸. فارس، کتابفروشی موعود: شیراز، خیابان زند، جنب هلال احمر، ساختمان مرکزی علوم پزشکی شیراز، تلفن: ۲۱۲۲۰۵۸ - ۰۷۱۱ .
۱۹. همدان، کتابفروشی منتظران نور: همدان، خیابان شهدا، کوچه آخوند، کتابفروشی منتظران نور، تلفن: ۲۵۱۷۴۰۵ - ۰۸۱۱ .
۲۰. آذربایجان غربی، مؤسسه آموزش پژوهشی امام صادق علیه السلام، آذربایجان غربی، ارومیه، جاده سلماس، پشت ماکارونی چی چست، کوچه نانوایی، منزل نوساز، تلفن: ۰۹۱۴۳۸۸۷۶۶۹ .
۲۱. اردبیل، نمایشگاه دائمی کتاب ولایت: اردبیل، مابین عالی قاپوو باغیشه، روبروی دبیرستان بهار، تلفن: ۲۲۵۳۸۰۰ - ۰۴۵۱ .
۲۲. مرکزی کتابفروشی سادات، استان مرکز، شهرستان اراک، خیابان پاسداران، بعد از چهارسو، روبه روی کامپیوتر مرکزی، کتابفروشی سادات، تلفن: ۲۲۲۷۳۹۱ - ۰۸۶۱ .
۲۳. قزوین، کتاب شهر ایران: قزوین، خیابان فلسطین، چهارراه عمران، فروشگاه کتاب شهر ایران، ۳۳۵۷۵۳۴ - ۰۲۸۱ .

۲۴. لرستان، کتاب شهرایران: لرستان، خرم‌آباد، خیابان آیت‌الله کمال‌وند، جنب سینما استقلال، ۲۲۳۲۷۸۰. ۰۶۶۱.
۲۵. تهران، کتاب و محصولات فرهنگی صوت العظیم: تهران، شهر ری، میدان شهید مدرس، جنب حوزه علمیه حضرت عبدالعظیم، ۵۱۲۲۳۳۸۱. ۰۲۱.
۲۶. خراسان رضوی، انتشارات دیانت، خراسان رضوی، مشهد، چهار راه شهداء، کوچه آیت‌الله بهجت ۲، مجتمع گنجینه کتاب، طبقه منهای یک، پلاک ۶۰۴، ۲۲۲۶۸۹۷. ۰۵۱۱.
۲۷. اصفهان، انتشارات قانون مدان: اصفهان، کاشان، میدان امام خمینی، ابتدای خیابان ابوذر ۲، جنب بیمه البرز مرکزی، پلاک ۳۲، ۴۴۷۱۰۱۴. ۰۳۶۱.
۲۸. اصفهان، کتابسرای حکمت اصفهان: اصفهان، چهارباغ پایین، روبه‌روی اداره کل تربیت بدنی، جنب بانک صادرات، ۲۲۴۰۶۰۸. ۰۳۱۱. ۰۹۱۳۲۷۰۲۹۸۸ و
۲۹. خوزستان، مؤسسه قرآنی بصیرت آبادان: خوزستان، آبادان، ایستگاه ذوالفقاری، ۴۰ متری، روبه‌روی جایگاه گاز، ۴۴۵۶۰۶۰. ۰۶۳۱. ۰۹۱۶۷۶۷۱۴۷۵ و
۳۰. افغانستان، کتابفروشی مدرسه رسالت: افغانستان، کابل، پل سرخ، قلعه‌وزیر، مدرسه رسالت، حاج شیخ جواد صالحی، تلفن: ۰۰۹۳۷۷۷۵۵۶۵۵۷ و ۰۹۱۲۵۵۷۸۵۸۰

انتشارات تفسیر و علوم قرآن تقدیم می‌کند

۱. تفسیر قرآن مهر (۲۲ جلدی و ۱۰ جلدی)، محمد علی رضایی اصفهانی و جمعی از پژوهشگران.
۲. تفسیر قرآن مجید، (مهر جوان)، (تفسیر کامل تک جلدی)، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.
۳. ترجمه آموزشی قرآن، محمد علی رضایی اصفهانی و جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه.
۴. پرسش‌های قرآنی جوانان (۱۲ جلدی)، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی و جمعی از پژوهشگران
۵. قرآن و امام حسین علیه السلام و امام حسین علیه السلام و قرآن، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.
۶. سیمای سوره‌های قرآن، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.
۷. مراحل انس با قرآن. دکتر محمد فاکر میدی.
۸. پژوهشی در اعجاز علمی قرآن (۲ جلدی)، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.
۹. مستشرقان و تاریخ‌گذاری قرآن، دکتر محمد جواد اسکندرلو.
۱۰. قرآن و هنر، دکتر علی نصیری.
۱۱. قرآن و بهداشت روان، دکتر احمد صادقیان.
۱۲. اعجازها و شگفتی‌های علمی قرآن. دکتر محمد علی رضایی اصفهانی و محسن ملاک‌ظمی.
۱۳. قرآن و ریاضیات، سید مرتضی علوی.
۱۴. پژوهشی در روایات تفسیری امام باقر و امام صادق علیه السلام، دکتر لاله

- افتخاری.
۱۵. قرآن و کیهان‌شناسی، دکتر سید عیسی مسترحمی.
۱۶. پژوهشی تطبیقی در بطون قرآن، سید حیدر طباطبایی.
۱۷. شگفتی‌های پزشکی در قرآن، حسن رضا رضایی.
۱۸. انس با قرآن، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.
۱۹. مدیریت علوی (حکمت‌ها و آموزه‌های مدیریتی عهدنامه مالک اشتر)، دکتر حسن علی اکبری.
۲۰. مجله تخصصی قرآن و علم.
۲۱. مجله تخصصی قرآن پژوهی خاورشناسان.
۲۲. شگفتی‌های پزشکی در نهج البلاغه، حسن رضا رضایی.
۷۵. تعارضات و هابیت، ابومصطفی.
۲۳. قرآن و تربیت اجتماعی کودک، مهدیه رضایی.
۲۴. آموزه‌های تربیتی عاشورا، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.
۲۵. فلسفه احکام (۱) حکمت‌ها و اسرار احکام بهداشتی اسلام - احمد اهتمام.
۲۶. فلسفه احکام (۲) حکمت‌ها و اسرار نماز، احمد اهتمام.
۲۷. شگفتی‌ها و اعجاز‌های علمی در سخنان امام علی علیه السلام، دکتر لیبیب بیضون / ترجمه حسن رضا رضایی.
۲۸. پرتوی از شگفتی‌ها و اعجاز‌های بلاغی قرآن. دکتر لیبیب بیضون ترجمه دکتر حسن عبداللهی.
۲۹. تعامل قرآن و علوم، دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.
۳۰. تأملی در حکمت‌ها و اندرزهای روزه و رمضان، دکتر حسن علی اکبری.
۳۱. راهکارهای حضور قلب در نماز، ابراهیم رضایی آدریانی.

۳۲. سلامتی و بهداشت در صحیفه سجادیه، حسن رضا رضایی.
۳۳. سیمای ترجمان قرآن، دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی.
۳۴. رهنان دیار هزارساله، محمدحسن یاری.

